

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

XXXVIII. kötet

1933. 10-12. sz.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR



Új folyam IV.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1933

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

<i>Dr. Veress Endre:</i> A történetíró Báthori István király — — — — —	377
<i>Dr. Boros György:</i> Carlyle — — — — —	413
<i>Dr. Juhász Kálmán:</i> Két kolozsmonostori püspökapat a XVI. században	424
<i>Biró József:</i> A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann — — — — —	446

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

<i>Herepei János:</i> Szenczi Molnár Albert halála ideje — — — — —	464
--	-----

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET:

<i>Herepei János:</i> Jelentés a Makfalva és a vele szomszédos Székelyszent-istván—Csókfalva községek határában végzett régészeti kutatásokról — — — — —	469
--	-----

BIBLIOGRAFIA:

<i>Dr. Ferenczi Miklós:</i> Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év	474
---	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küli vissza.



Stephanus Rex
R



A történetíró Báthori István király.

Irta

Dr. Veress Endre.



OMLYAI Báthori István király történelmet csinált. Ezt ország-világ tudja. Hadi meg egyéb tetteiről egy rakás érdekelt nép krónikái emlékeznek meg. De hogy történelmet írt is légyen, az eddig ismeretlen volt vagy legalább is nincs a köztudatban. Pedig hadi rendeleteinek, beszédeinek és egyéb kiadványainak egyéni hangja messzi túlhaladja a kancelláriai irály szokott formalizmusát. Ettől eltekintve, azok jellegzetessége a szerzőséget neki annyival inkább biztosítja, hogy maga Zamoyski János kancellár tanúságtétele s más adatok is bizonyítják, hogy — szokása szerint — mindegyiküket gondosan átnézte és javítható kibocsátásuk előtt. Ha tehát ez írások őt méltán történetírói magaslatra emelik, historikussá avatják azok a magyar vonatkozású latin történelmi feljegyzései, amelyeket egy olaszországi kézirati kötetben találtam s magamnak lefényképeztem. Ennek immár harminc esztendeje mult, de mivel ez ereklyeszerű történelmi emlék rendkívüli értékét felismertem, gondosan megőriztem, hogy az most, a nagy király születése négyszázados évfordulóján, láthasson napvilágot: hódolatául szülőföldje e régi tisztos folyóiratának, amely azt illő köntösben bemutatja, és áldozata jeléül e sorok írójának, aki a Báthoriak korával — a Gondviselés különös kegyelméből — negyvenkét esztendeje foglalkozik szünetlen levéltári kutatásai kapcsán s azt eddig huszonkét kötettel, meg számos értekezéssel gyarapította.

I.

Báthori István király feljegyzéseire második olaszországi tanulmányútamon, 1903 nyarán, bukkantam a firenzei állami levéltár 4293 számú kötetében. Ez a Polonia osztály egyik vastag bekötött fasciculusa, amely 1576–1598 közti lengyelországi vegyes jelentéseket tartalmaz. Ezek rendetlenül összefűzve, a legnagyobb össze-visszaságban hevernek egymás mellett. Tartalommutató híján, lapról-lapra kellett a közel 700 levélnyi kolligátumot átnézni. Első kétszáz lapja nem érdekelt, az utána következő részből sok becses erdélyi vonatkozású jelentést írtam le másolatgyűjteményem kiegészítéseül. De mily nagy volt meglepetésem, amikor az 587-ik levél írásában felismertem Báthori István lengyel király kezeírását. Reszkettem az örömtől, mikor észrevettem és átnéztem az egyfolytában haladó tizenegy lapnyi azonos írású művet. Hisz István király sajátkezű írása felette ritka, de kutatásaim során mégis elég gyakran került szemem elé s az különben is annyira tiszta és jellegzetes, hogy rögtön felismerhető akármennyi írás között. Így nem csalódhattam. De a munka szerzőségét, illetve azt, hogy az csakugyan Báthori István király kezeírása, kétségtelenné teszi az a sor rájegyzés az első (tehát 587-ik) levél baloldali szélén, alulról felfelé menőleg, mely így szól: *A Stephano Rege, me praesente perniciousissima manu scripta*, vagyis magyarul: István király által jelenlétemben sietős kézzel írva.

Ez a reszketős, öreges írás Brutus János Mihálynak, Báthori István udvari történetírójának, kezevonása, melyet leveleiből, meg kézírataiból szintén jól ismertem. E szerint a magyar tárgyú emlékirat úgy keletkezett, hogy midőn Brutus a király előtt egy ízben megjelent, hogy — kívánsága szerint — Magyar históriája elkészült fejezeteit neki felolvassa, István király észrevette, hogy a Szatmár körüli 1562–1567 közti harcok története kiegészítésre szorul, s miután azokban maga is résztvett, tollat ragadott s egyfolytában — *ex abrupto* — a szerző szemeláttára s nyilván csodálkozására tizenegy lapnyi papirost írt teli számára emlékezetből, hogy ez elsőrangú fontosságú, mert az egyik legfőbb szereplő kezéből vett adalékokat készülő munkájában felhasználja, illetőleg illő helyükre beszúrja. Ezért is írta e visszaemlékezéseit harmadik személyben, mert tudatosan történelmet írt és háta mögött leste, várta kéziratát a történetíró Brutus. A váratlanul kapott becses pótlékot bizonyára fel is használta illő helyén, de művének ez a része elveszett vagy lappang, — mert annak harmadik kötete csupán 1552-ig halad, — s így az elpusztult rész e fennmaradt néhány lapja

halála után bizonyosan azon a réven jutott a firenzei udvarba, hogy Brutus ifjúkorában a Mediciekről könyvet írt s velük szoros összeköttetésben állott.

A függelékül egész terjedelmében bemutatott munka a XVI. századi történeti forrásainknak sorozatát gazdagítja, ami nagy jelentőségű dolog, ha tudjuk, mily nehéz már abból az időből összefüggő leíró kútfőt találni. Jelentőségét emeli az is, hogy az egy koronás fő munkája, ami koráig úgyszólván egyedülálló az egész világtörténelemben, egy-két római császár írásától eltekintve. A munkának azonban nem csupán ez a körülmény ad fontosságot, hanem elsősorban tartalma, amennyiben azokról a hadi tényekről nyújt számos új adalékot, amelyeket eddigi egykorú forrásainkból kevésbé bőven ismertünk. Ám hogy e krónikás adalékoknak jó hasznát vehessük s azokat helyes időrendben olvashassuk, helyre kelle állítanunk a beírt lapok eredeti sorrendjét, amelyben azokat István király írta, de Brutus hanyagságból avagy izgatottságában megzavart. Ezt a zavart az okozta, hogy elsőnek tévedésből az 1564-i eseményekről szóló ívlapot vette kezébe s arra írta reá oldalt azt, hogy e feljegyzéseket a király az ő jelenlétében vetette papírra, holott ezt vagy az 1552-i eseményekből kiinduló leírás első lapjára, vagy pedig a legutolsóra kellett volna rájegyeznie.

Mivel a hat levélnyi feljegyzés egyik levele (az 590-es lapszámú) hátul üres, beíratlan és ezen van a legkorábbi — 1552-es — keltű feljegyzés, bizonyos, hogy a király ezt a lapot írta elsőül s arra következtek a többiek, úgy amint Brutus műve kéziratát követve tollára tolultak a leírandó események. A hibásan összefogott 587—592 számú ívlapot tehát ekként az alábbi sorrendbe szedtem: 590, 591—592,^v 588 és 588,^v 589 és 589^v s végül 587—587 verso, mert csupán így van folyamatos értelme az egymást követő feljegyzéseknek, melyek a kötetbe téves sorrendbe köttettek. A most már így rekonstruált kézirat az alábbi eseményekről szól.

A koronás szerző feljegyzéseit az 1552-i nyár gyászos eseményeihez kapcsolja: Temesvár és Szolnok elestéhez, hisz e várak alatt, mint serdülő ifjú, maga is harcolt; így lépven be a vitézi életbe, Balassa János oktatása mellett, miként maga is jelzi.¹ Ez eseményekhez csatlakozott — erdélyi szempontból — Balassa Menyhárt árulása, vagyis elpártolása János Zsigmond fejedelemtől. Ez a nevezetes esemény nagy zavart idézett elő az erdélyiek között, akik közül, István király előadása sze-

¹ Báthori Istvánnal egybehangzóan ír erről Szamosközy István is, *Történeti maradványai* I. k. (Budapest, 1876) 124. l.

rint, némelyek főleg azért pártoltak át Ferdinánd magyar királyhoz, mert nem bíztak az ország sorsában, kivált hogy János Zsigmondtól semmit kapni nem bírtak. Ezért a kételkedők és nyugtalankodók titokban Baksa Györgyöt küldték át Balassa Menyhárthoz alkudozni. Az áruló három fő erdélyi nemes, Serédi István, Valkai Miklós és Forró Miklós volt, kik közül az első Ferdinándhoz szaladt, a másik kettő meg Báthori István közbenjárására nyert kegyelmet.

Balassa másodszeri árulása megbosszulására János Zsigmond rögtön megtette az előkészületeket, amint arról 1561 telén tudomást szerzett. Hadai főkapitányává a kipróbált Némethi Ferencet nevezte ki, aki aztán a váradi kapitányt, az ifjú Báthori Istvánt, vette maga mellé. A hadjárat eleinte jól is indult, mert az erdélyiek elfoglalták Balassa két erdélyi várát, meg a hadadi várát, amely a Sulyok Györgyé volt. De időközben a királpártiak serege megnövekedett és Zay Ferenc vezetésével az alig megvett Hadad alatt gyülekezett. Némethi türelmetlenül vágyott a diadalra és 1562 március 4-én, bár Báthori István ellenezte, csatát rendelt, de serege Balassa és Zay jobb felszerelésű hadával szemben hátrálni kényszerült. A balsikerű rohamot Báthori István sem volt képes megállítani, még száz darabantjaival sem, de, bár megsebesült, Kereszturi Kristóf segítségével feltartóztatá az üldözést.

Nagyjában így írja le a történeteket az egykorú Forgách Ferenc.² Istvánfi Miklóstól azt is tudjuk, hogy az erdélyi foglyokat, fegyvereik átadása után, a győzők szabadon bocsátották, mivel nem bírták őket élelmezni.³ Megemlékezik ez eseményekről Szamosközy István is.⁴ De a hadadi csata lefolyásáról bővebb részletek napjainkban kerültek elő dálnoki Székely Antal kismárdai kapitánynak közvetlenül az összecsapás után azon hevenyében írt leveléből, amely az erdélyi 7000 főre becsült sereg hadállásáról is tájékoztat. E szerint a hegyoldalban Csáky Pál, Telegdy Miklós és Mihály, meg Bornemissza János vájta be magát embereivel, míg alatta, a „cseres völgyben“ Némethi Ferenc, Báthori István, meg Radák László álltak puskáikkal és lovasaikkal. A támadást a hegyen állók kezdték ágyuik és tarackjaik tüzevel, de mialatt a völgyben lévők a Ferdinánd-pártiakat hátba készültek öklelni, az egri Rácz Farkas idejében észrevév e hadicselt, mire Székely Antal támadást parancsolt a németekkel, meg a várdai gyalogosokkal és

² *Ghymeszi Forgách Ferenc magyar históriája* XII. könyve elején, legújabb (1866-1) kiadása 230—231. l.

³ *Nicolai Istvánfi Historiarum de rebus Ungaricis libris XXXIV* (Coloniae, Agrippinae, 1622) XXI. könyvében.

⁴ *Szamosközy id. m. I. k. 13—15. és 126. l.*

sikerült őket viaszorítani. A támadásból közelharc is lett, annyira, hogy Báthori István két társával kopjával rontott Székely kapitányra, sőt „hegyes törrel is igen kezdték szurkálni“ s csak fegyvertársai közbevetésének köszönhető, hogy sebesülten megszabadult, miután saját hegyes tőre is rajtuk eltörék. Balassa Menyhárt csapata a viadalban két „öreg“ faltörő ágyút, két lövető ágyút, öt tarackot, meg egy seregbontót nyert;⁵ amit azért jó tudnunk, mivel Istváni szerint az elfoglalt ágyúk száma huszonnégy volt.

Egy morzsányival járul a hadadi csata lefolyásáról való ismeretünkhöz Verancsics Antal egri püspök jelentése is, mely szerint Zay serege alig volt négyezernyi, a fogságba jutottak száma 1600 s a táborban hátrahagyott zsákmány igen gazdag, a nagy számú sátrakon kívül, amelyek felszedésére a futó seregnek már ideje sem maradt.⁶

Egykorú forrásból merített a szebeni Miles Mátyás is, akitől még ezeket tudjuk: hogy Báthori István 500 jeles lovassal vonult a csatába Váradról, amelyben maga kezével ragadta el az ellenfél fő zászlaját. Látva, miként küzködik vele, segítségére sietett egyik hű szolgája, de levágták. Hogy megmentse, utána lovagolt, de lovát leszúrták s ő maga a földre roskadt nyergéből. Ezt észrevevén egy másik embere, hirtelen átadta neki a lovát; másként nem birt volna menekülni üldözői karmaiból. Ezt a szolgáját Báthori mindig életmentőjeként emlegette, s midőn trónra jutott, tordai kamaraispánná tette. A szászok közül különösen a brassai Schmidt Simon tűnt ki, aki sok sebet kapott, összevissza vagdalt páncélját pedig a brassai tanácssterem falára akasztották örök emlékezet jeléül.⁷

Ha e hat kortárs leírásával összevetjük az István királyét a maga érdekes adalékaival, azonnal rájövünk, hogy az nemcsak terjedelmesebb, hanem egyben szebb is azoknál. Forrásértékét az adatok bősége és megbízhatósága biztosítja, szépségét az előadás keresetlen közvetlensége, meg irányának egyszerűsége és választékossága. Fontos, hogy benne az 1562-i hadjárat, illetve a hadadi csata előzményeit is gondosan előadja, Szatmár ostromával, Erdőd, Kővár, Nagybánya, meg Zsáka elfoglalásával és Szatmár új ostromával együtt.

Igen világos István király művében a hadadi csatarend leírása mindkét részről, valamint annak előadása, hogy mennyire ellenezte Némethi fővezér haditervét, amelybe azonban bele kelle nyugodnia,

⁵ Székely Antal magyar levele Ex bello Hadadiensis, 4. Martii 1562, a Történelmi Tár 1900. évf. 142–144. l.

⁶ Verancsics Antal összes munkái VIII. k. (Pest, 1868) 331–334. l.

⁷ Mathias Miles: *Siebenbürgischer Würg-Engel* (Hermannstadt, 1670) 83–85. l.

mivel nála idősebbnek és tapasztaltabbnak ismerte. Végül majdnem drámái, amiként Némethi kudarcát ismerteti, tervének összeomlását, s azt, hogy mint tartott ki Báthori István mellett az a kevés hadinépe és hadnagya, aki hangját és parancsát a nagy csatázajban meghallotta, hogy aztán a túlerő elől, kezén sebet kapván, két nagybátyja (Szénási Silvester és Boldizsár) segítségével elmenekülhessen, miután fegyverrel vágta maguknak útát az ellenségén keresztül.

A veszített csata híre az ifjú János Zsigmondot annyira elkészeríté, hogy drágaságait szekerre rakatva, már menekülni készült. Báthori István érdeme, hogy e szándékától eltéríté, levélben jelentvén neki, hogy a vereséget az erdélyi sereg nem annyira az ellenség virtusa folytán, mint inkább saját vezére (Némethi) ügyetlensége miatt szenvedte. Érdekes különben, hogy Báthori Istvánnak benne tanusított vitézségét a kortársak annyira becsülték, hogy utána egyik híve megjósolta, hogy még nagy uralomra fog jutni.⁸

A továbbiakban István király a budai basa segítségével elért eredmények, Balassa ecsedi kudarca, majd az 1564 február havában újra éledt erdélyi támadás részleteihez nyújt újabb adalékokat. Ilyen például az is, hogy János Zsigmond seregének sikerült Erdődöt visszafoglalnia. Ez év eseményeiről a király azonban csupán egy lapnyit ír, nyilván, mert azok elég bőven meg voltak Brutus munkájában. De miután annak ezt a részét nem ismerjük, Báthori Istvánnak ez év eseményeiben való részvételét a teljesség kedvéért az alábbiakban összegezzük.

Zay Ferenc és Balassa Menyhárt augusztus végén másfélezernyi sereggel indult Báthori István és Hagymási Kristóf ellen. De ezek szeptember elseje éjjelén körülvették Szatmár várát, ami őrségét úgy meglepte, hogy a huszárok, mintegy ötszázan elszaladtak, a 200 főnyi német gyalogság nagy részét pedig lemészárolták. Foglyul esett Balassa felesége és gyermeke is, kiket Báthori csak úgy volt hajlandó kiadni, ha Balassától cserében megkapja Kővár várát, meg Szinyérváralját.⁹ Sikerükön felbátorodva, Báthori István most Nagybányát fogta ostrom alá. Ostroma majdnem négy hétig tartott. De október végén mégis sikerült.

⁸ Erről Warszewicki alábbi soraiból értesülünk: *Ad Hadadum contra Germanicas et Hungaricas Caesaris copias infeliciter pugnavit, et vulnera pene lethalia aliquot accepit, qua irse die, aut Stephanum in acie casurum, aut eo superato malo, magnum aliquando Principem futurum, quidam eius familiarium forte praedixerat.* (Cristophori Varsevicii *In obitum Stephani primi, Regis Poloniae oratio* — Cracoviae, 1587 — pag. 6.)

⁹ Egykorú, 1564 szeptember 21-i tudósítás alapján, Történelmi Tár 1878. évf. 474. l. Egyezik vele Gyalui Torda Zsigmond feljegyzése (Kovachich: *Scriptores minores* I. k. 121. l.) valamint a Nagy Szabó Ferencé; Mikó: *Erdélyi Történelmi Adatok* I. k. (Kolozsvár, 1855) 22. l.

Most már az ecsedi vár ellen indult Némethi Ferencsel s onnan Kisvárda alá. Ezt három napig lőtték, amíg bevehették; hanem a fertő közepén fekvő Ecsed alól kénytelenek voltak elvonulni Báthor felé. Ide maga János Zsigmond is megjött a temesvári basa hadával, s miután a vár ura, ecsedi Báthori György, kíméletet kért, két roham után, október közepén elfoglalta Báthori István. Az erdélyiek innen a Büdyek Atyavára elé vonultak s pár nap alatt falait földig rombolták. A hirtelen beállott hideg elől aztán Szatmár várába húzódtak, melynek őrsége szívesen emlékezett Báthori István kapitánysága idejére.

A bekövetkezett 1565-ik év elején a császáriak azonban Tokajt kezdték szorongatni, mégpedig Schwendi Lázár személyes vezérlete alatt. Ennek eredménye az lett, hogy február 10-én a vár egyik bástyáját aláásta, habár az ellene irányított rohamot Némethi visszaverte, a második után a császáriak elfoglalták s a közelharcban maga Némethi is golyótól találva elesett. Ez lett sorsa Szatmárnak is, február 26-án, melynek ágyúit Báthori Istvánnak még idejében sikerült elhurcolnia Somlyóra. De mivel ennek vára sokáig nem tarthatá magát s a mellett elesett a szép erdői vár is, sőt meghódolt Nagybánya, Báthori István március elején Schwendihez ment fegyverszünetért. Ez hosszas alkudozás után létre is jött s maga Báthori István is meghódolt, avval a feltétellel, hogy a végleges béke megkötése végett Bécsbe megy a császárhoz. Hanem útközben Tokaj előtt beteg lett s ezt Schwendi hajlandó volt tetetésnek magyarázni, holott nem az volt. Báthori így végre is április 25-én este felérkezett a császári udvarba s harmadnapra Miksa fogadta is.¹⁰

Ismeretes, hogy az alkudozásoknak nem volt kívánt eredménye. A János Zsigmondtól várt s végre június elején megjött válasz sem vala kedvező. Ezért a király Báthorit álnoksággal vádolva elfogatta s több mint két esztendeig csendes fogságban tartotta. Ezidőből így neki nem is lehettek közvetlen tapasztalatokon alapuló értesülései s ez az oka, hogy a közbe eső eseményekről hallgat a feljegyzéseiben. Ezt a hiányt tehát egy „Ac non multo post“ kitételrel hidalja át, hogy aztán az 1567-i eseményekről, így Kővár és Nagybánya szerencsés elfoglalásáról szólhasson. A hadjárat további szakában nevezetes volt a Várad közelében feküdt zsákai kastély elfoglalása, melynek német őrsége félelmében a parancsnokot, Bay Mihály uramat, a hely feladására szólította fel, de mivel ő esküjéhez ragaszkodva kívánságukat nem teljesíté, rátámadtak és sebeibe bele is halt az erdélyiek sorai közt. Ez merőben

¹⁰ Egykorú német ujsághírek alapján, a Történelmi Tár id. 1878. évfolyama 475—481. l. Meg Miles id. krónikája 98. l.

új adalék, épúgy mint e feljegyzések utolsója Bánfi István kastélyáról, melyet Balassa megtámadván, felgyújtott és elpusztított.

E vázlatos tartalmi kivonat csak halványan adja vissza István király feljegyzéseinek jelességeit. S ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy feljegyzéseit Báthori István a Temesvár és Eger ostroma alatti események előadásával kezdi és 1567-ig vezeti, azok úgyszólván valami „curriculum vitae“ benyomását keltik, amelybe majdnem a fejedelemmé választása idejéig terjedő életét vázolja egyszerű, szerény módon. Hogy aztán most ez a műve közkinccsé válik és szépségeiben gyönyörködhetünk, önkéntelenül felvetődik a kérdés: hol és kinek tanítása révén vált Báthori István király ily jeles elbeszélővé és kiváló latin stilisztává?

Rég figyelgetem, hogy a XVI. századi Báthori-fiúk igen kitűnő nevelésben részesültek. Ez kétségtelenül András, a király legidősb bátyjának érdeme, mivel atyjuk halálakor István félesztendő csecsemő volt s így nevelése reá hárult. Ez küldhette külföldre Kristófit, aki évekig szolgált Flandriában V. Károly császár udvarában, később meg Párisban is járt követségben s hamar felismerte a külföldön való járás és tanulás előnyét. Andrásnak köszönhette István is, hogy Páduába s később Ferdinánd császár udvarába jutott. Míveltségét fejleszthette azonban Izabella királyné fényes olasz udvara és környezete is, amelyből az ifjú István első nevelői is előkerülhettek. Ezekközt lehetett Fabius György kolozsvári apát is, aki egyházi javak híján egy Gyulafejérvárhoz közeli faluban húzódott meg, ahová Báthori István titokban hozzá gyónásra kijárogatott. Evvel a dalmát származású tudós pappal való társalgása folytán gyakorolta magát a latinban, amelynek finomságait már a páduai egyetemen ismerhette meg, midőn arra 1549 őszén kiment s azon közel négy esztendeig tanult.¹¹ Ennek, illetve itt szerzett olasz tudásának hatása látszik meg művén, illetőleg latin helyesírásán is, amennyiben a *prae*-szócskát következetesen *pre*-nek írja olaszosan. Épígy az *ae*-t meg *oe*-t egyszerűen *e*-vel, például *que*, *hec*, *etate*, *Cesaris*, *celo*, *cepit*, *menia*; még a szavak végén is, mint *fuge*, *Turce*, *Hungarie*. Az is jellemző, hogy *h*-val írja a *Turca* szót (*Turcha*) és *ejt*é is, mint a felsőolaszországiak, a *Forgách* nevet meg *Forgaci*-nak, amik a mellett szólnak, hogy latinul olasz diák-embertől tanulhatott, akikben nemesi udvarházaink a XVI. században bővelkedtek. Viszont azt meg magyar származásának kell tulajdonítani, hogy a *latinos* *ti ci* hangzót magyarosan *c*-vel írja, így *parcium*, *tercio*, *dedicione*, *suppecias*... amit így tanult írni talán a *nuncius* szó példájára, melyet helyesen írt.

¹¹ Veress Endre: *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* (Budapest, 1915) 48–49. l. (A „*Fontes Rerum Hungaricarum*“ I. k.)

II.

István király történeti jelentőségű kiadványai közt öt van olyan, amelyeket az oroszok elleni hadjárataiban a harctereken adott ki, katonáihoz vagy a lengyel rendekhez intézve, e hadjáratok okairól és jogosultságáról. Ezek tábori nyomdájában készültek s még magyarul is megjelentek,¹ bár magyar kiadásuk, sajnos, egyetlen példányban sem ismeretes, még másolatban sem. Első ezek között az úgynevezett *Edictum Svirense* 1579 július 12-éről. Ennek különösen bevezetése szép, amelyben a király elmondja, hogy midőn Lengyelországba jutott s annak trónjára ült, erről a moszkvai nagyfejedelemet is sietett értesíteni s őt békés indulatáról biztosítani. Üzenetét ő ugyan szívesen fogadta, de midőn a fegyverszünet megkötése végett előkelő követséget menesztett hozzá, adott szava ellenére, fia vezetése alatt nagy sereget indított Livóniába s azt tüzzel-vassal elpusztítá.² Ezt a kiadványt követte pár hét múlva a Polock elfoglalása utáni napon (1579 augusztus 31-én) kibocsátott edictum s rá egy évre a Welikie Luki bevételéről szóló (1580 szeptember 5-i) nevezetes manifestum, amelyek a király személyes vezetése alatt lefolyt két ostrom részleteiről tájékoztatták hiteles alakban az eseményeket figyelemmel kísérő világot, amiért azok idegen országokban más nyelveken is megjelentek s utánnymottak. Ezek közt legszebb talán a polocki, annyira, hogy midőn azt a lengyelországi nuncius Rómába küldte, azt jegyezte meg róla, hogy elegáns és hű története a hadjáratnak.³ A folytatólagos hadi eseményekről, 1580 végéig, két további edictum számol be, úgyhogy ez az öt együttesen adja az első két esztendei hadjárat rövid, de hű, hivatalos történetét.⁴

Az orosz hadjárat utolsó — harmadik — évéből nincs edictumunk, mert annak eredményeiről nem igen akadnak oly meglepő és kedvező

¹ Ezekről legbővebben írt Richard Hausmann, *Studien zur Geschichte des Königs Stephan von Polen* c. tanulmányában a „Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat“ 1880-i X. kötete 1. füzetében.

² Rövid magyar kivonata a Hadtörténelmi Közlemények 1888. évf. 224–231. l.

³ Caligari János András püspök nuncius Borromeo Károly érsekhez Vlnában, 1579 szeptember 9-én keltezett) levelében írja: *L'istoria di tutta questa guerra è compresa elegantemente e veracemente in una longa epistola che la Maestà Sua scrive alli senatori del regno.* (A milánói Ambrosiana-könyvtár *Correspondenza del Santo* 95. kötete 506. l.)

⁴ Ez edictumok utolsója, az 1580 szeptember 5-inek, ritka példánya megvan a Magyar Nemzeti Múzeumi Apponyi-könyvtár 479. sz. a. Ugyanott található (496 sz. a.) az a még ritkább 1582-i római nyomtatvány, amelyben a két első edictumot, Gyulai Pál c. mmentariusával együtt, Flaminius Nobilius újra kiadta, aki nem más, mint Brutus János Mihály, amivel a könyv ottani Apponyi-féle leírását kiegészítjük. Egyébként a három első edictum együttes kiadásban megjelent a Ioannis Pistori Nidani-fél: *Polonicae historiae corpus* (Basileae, 1582) 114–128. l. A két első edictum első, ritka kiadása megvan egybekötve a M. Tud. Akadémia könyvtára R. M. Ir. III. 215. sz. a.

közleni valók, mint az előző évekből. De kárpótlásul ismerjük István királynak 1581 nyarán Iván cárhoz küldött üzenetét, ezt a remekbe készült gyönyörű emlékiratot,⁵ melynél alig van nevezetesebb a XVI. század világirodalmában. Fontosságát nem annyira tartalma, mint irodalmi jelentősége biztosítja. Nemcsak az, hogy benne a király előadja támadása ez utóbbi részének indító okait, hanem főleg a levél öntudatos hangja és metsző gúnyja, amellyel az önhitt muszka fejedelem levelének sértéseit visszaveri. Ez iratban Iván cár mint valami Kain és Nero van bemutatva, nem kimélvén még magánéletét sem. Így szemére veti azt a hencegését, hogy római származású, holott az áruló Glinski hercegnő gyermeke. De hogy semmi se hiányozzék a sötét képből, sátánhoz, a sötétség hercegéhez hasonlítják, aki felkelvén Isten ellen, hogy uralkodjék a világon, a helyett, hogy maga járna elől a szent keresztrel, miként levelében írja, megbízza vele nyomorult alattvalóit.⁶ Az irat avval végződik, hogy István király Ivánt párbajra hívja ki az alábbi szavakkal: Fogj hát fegyvert és szállj nyeregbe. Helyet és időt jelölünk ki, ahol megmutathatod, férfi vagy-e, s hogy mennyire bízol ügyed igazságában, arról mi ketten fegyveres kézzel fogunk dönteni, miáltal kevesebb keresztény vér fog elfolyni. Ha ebbe belemégysz, tudasd velünk s mi szívesen szembeszállunk veled. Isten, a bírák legigazságosabbja, fogja aztán megmutatni, kinek oldalán áll a jobb igazság. Ha azonban ajánlatunkat nem fogadod el, úgy magad felett magad mondasz ítéletet, megmutatván, hogy benned sem igazságosság nincs, sem pedig királyi érzés, hanem rajtad férfiatlan asszonyszellem uralkodik. Ám bármit határozol: kiállsz-e velem vagy megugrasz, az Isten velünk léssen, hogy az igazság és igazságosság maradjon győztes a küzdelem terén, te pedig a pusztulás útjára jutsz.⁷

Ezt az 1581 augusztus 2-án (vagy tán 12-én) átnyújtott levelet állítólag a litván származású Giese titkár írta, mások szerint Zamoyski.⁸ De eltekintve attól, hogy Heidenstein ezt nem említi, a dolog csak úgy

⁵ Latin szövege mai napig sincs kiadva. Bő, de igen nehézkes latin kivonata *Reinoldi Heidensteinii secr. regii, De bello moscovitico Commentariorum lib: sex* (Cracoviae, 1584) 163—166. l. Magyar kivonata Budai Esaiás *Magyarország polgári históriájára való lexicon* 1. kötete (Nagy-Várad, 1804) 255—256. lapján; a Világkrónika 1883 i. 50. sz. 398—399. lapján, meg a Századok 1884. évf. 512—517. l.

⁶ Az irat tartalmát szándéko:an ismertetem mások szavaival, hogy lássék, miként ítélik meg azt még más írók is. E részt itt P. Pierling *Un nonce du pape en Moscovie* c. jeles műve (Paris, 1881) 103-ik lapján l. vettem.

⁷ Német fordítása után, Ch. Schiemann: *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert* (Berlin, 1887) 379. l. Ő említi Gieset is, aki azonos Tietemann Giese udvari titkárral.

⁸ Erről Pierling jezsuita id. m. 102. lapján így ír; Zamoyski qui se piquait d'éloquence en fut chargé, et il trempa sa plume dans de bonne encre.

képzeltet el, hogy a király előadása nyomán és első fogalmazványa alapján készült végleges szövege. Hisz a gúnynak ily erősségét nélkülözik a lengyel kancellár írásai, a nevezetes irat szóvirágai és ritka hasonlatokban áradozó iránya, meg választékos előadásmódja pedig, mely meglepőleg hat, elárulja az erdélyi embert, akinek beszéde és írása, századok örökségeként, mind a mai napig azonos maradt; csak olvassuk ily szempontból az erdélyi krónikásokat, avagy hallgassuk meg valami törzsökös székely-ember mai beszédét. Ezenfelül Báthori István e műve páratlan bő olvasottságról és történeti tudásról tanuskodik, hisz például hasonlataiban az alábbiak nevéhez folyamodik: V. Károly, Ferenc francia király, Vladimir cár, Senacharib, Amelechus, Maxentius, Zsigmond király, Kain, Falaris, Farao, Nero, Herodes és Antiochus. De ettől eltekintve, a munka mind a szerkezeténél, mind irányánál fogva a neo-latin irodalom egyik gyöngyszeme, s mint ilyen megérdemelné, hogy azt minden nemzet ismerje és az iskolákban olvassák, magyarázzák.

Épígy megérdemelnék a fáradságot összegyűjteni beszédeit, ezeket a történetírói művészettel fogalmazott hatalmas orációkat, amelyek valóságos retorikai művek, telve pompás történeti vonatkozásokkal, messzi felülmulva a kortársakét. Ezekben Báthori István királyi méltósága teljes súlyával és öntudatos akarással lép fel a gyakran engedetlen, avagy kicsinyes főnemesekkel szemben. Ez imponált s egyúttal megfélemlítőleg hatott. A király valósággal megszegyeníté velük a rendeket, ha azt szükségesnek látta, olyan válogatott szavakkal és velőki ható hasonlatokkal, amilyenekhez ők szokva nem igen voltak.

Erről az oldaláról az erdélyiek már rég ismerték a királyt, még fejedelemsége idejéből, amikor az országgyűléseken világos érveléseivel hamarosan lefegyverzé ellenfeleit. Az öregebbek pedig még jól emlékeztek arra az első remek beszédére, amellyel mint alig huszonhárom éves ifjú a Lengyelországból hazahozott Izabella királynét fogadta Kolozsvárt — 1556 október 22-én — a nemesség nevében. Ez súlyosabb volt az alkalmi üdvözetek mértékénél s midőn benne arra hivatkozott, hogy az ország megvetvén ő Felsége nyugodt kormányát, idegen uralkodót ismert el, aki alatt hiheetlen sokat szenvedett, de hogy vétkeztek, megmutatta az Isten a György barát nyomorult végével, valósággal történetírói szemlélet műve. Az sem mindennapi szónoki fordulat, hogy a távozása után bekövetkezett rettenetes döghaláltól az Isten megóvta a királynét és fiát, hogy most őket, mint Lótót Sodomából, egészséges állapotban ide vezérelje ismét Erdélybe, ahol szenvedésük öröme, száműzetésük keserősége boldogsággá fog

változni a hívek odaadása folytán, mert eléggé megtapasztalta ez a szegény hazánk — úgymond — mily veszedelmes és káros idegennek nyújtani a kormánypalcát.⁹

Hogy miként tud beszélni, arról Báthori már útközben meggyőzte a lengyeleket, midőn 1576 április közepén Przemysl alá jutván, a nemesség szónoka, Orzechowski Bálint, beszédére ily szavakkal felelt: Nem az uralomvágy vezetett engem Lengyelországba, hanem a praedestinatio, a mindenható Isten akarata, hogy nektek annyi zavar és egyenetlenség között segélyetekre legyek. Elhagytam testvéreimet, barátaimat, szeretett hazámat, s amilyen gyorsan csak lehetett, siettem tihozzátok. A szeretetet, amellyel fogadtok, hálás szívvel veszem s kérem Istent, tartsa meg azt számomra mindvégig. Jól tudom, hogy sokkal tartozom a lengyel nemességnek, főkép a kisoroszinak, s midőn ezért köszönetet mondok, egyszersmind kérni és inteni akarlak, hogy vessetek véget minden egyenetlenségnek és egymásiránti gyűlöletnek, egyesüljete a testvéri szeretetben mindannyian.¹⁰

Midőn Krakóba érve, a koronázás kérdésében nézeteltérés támad a két párt közt, úgyhogy az egyik azon meg sem jelent, így nyilatkozott az ország főrendei előtt: Én ezerszer inkább a közbékét óhajtom, mint a koronázást. Kész volnék a béke kedvéért akár tíz évig várni a koronázásra. Emlékezzetek csak vissza, mit ígértetek nekem, hogy itt lesznek a litvánok, poroszok, az érsek, a nagymarsall, akik közül senkit sem látok itt. Gondoskodjatok tehát koronázás előtt a kiegyezésről, mert ha egyszer meg vagyok koronázva, nem bánhatok enyhén az ellenszegülőkkel. Kérdeznétek aztán talán, miért bánok velük oly szigorúan? De királyi méltóságomat meg kell oltalmaznom s ellenégeimet törekedni fogok eltiporni.¹¹

Fenyegetéseit István király pár hónappal a koronáztatása után az alábbi szavakkal ismételte meg a thorni országgyűlésen: Nem juhakolban, hanem palotában, szabad emberként születtem és nevelkedtem. Sem a szegénység nem hozott ebbe az országba, mert mindig volt mit ennem és magamra öltenem. Ezért szeretem és megvédem szabadságomat. Isten akaratával ti választottatok királyotokká. Kéréstekre és sürgetésteekre jöttem ide. Ti tettetek fejemre koronát. Így hát királyotok vagyok, nem faragott és festett báb. Uralkodni és parancsolni akarok,

⁹ A beszéd bő kivonatban Miles id. krónikájában maradt reánk, annak 63. lapján. V. ö. Veress Endre: *Izabella királyné* (Budapest, 1901) 422. l.

¹⁰ Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királytyá választása* (Budapest, 1887) 296—7. l. Maga a beszéd latin szövege a 398. lapon.

¹¹ Ugyanott, a 301. lapon.

s nem tűröm, hogy tanítóim és tanácsuraim tanítói legyetek. Inkább őrizzétek meg szabadságtokat, nehogy azokkal visszaéljeteek.

Szenátorok! Vagy tartsátok magatokat a jogrendhez, vagy oldjátok fel kezemet, amelyet törvényeitekkel megkötétek s megvédelmezem azt majd magam!¹²

Erre kardját megcsörtette, éreztetni kívánván, hogy e metsző kifejezéssel mire céloz.

Beszédeinek némely szóvirága, mint például az, hogy ő nem festett báb, meg hogy kezeit nem engedi megkötni holmi elavult dolgokkal, szójárásává vált és ismételten előfordul István király beszédeiben, valahányszor keserűségét kívánta kiönteni. Így használja azokat az 1585. lelegején tartott varsói híres országgyűlésen is, amelyen ekként korholta a lengyel főurakat: Engem nem festett vagy képzelt jóságtok tett királyotokká, óh lengyelek. Nekem azért adatott a királyság részeteokről, hogy ne csak szabadságtokat védelmezsem, de királyi méltóságomat és felségjogaimat is... Döglött kutya nem szokott marni... Megkötétek kezeimet, nem kötéllel, hanem törvényeitekkel... Cselekedni akarok... Vagy talán remegtek, óh lengyelek? Erősökhöz nem illik a remegés. Félték? Hisz a félelem nem veri le az ellenséget, de megerősíti azt. Reszkettek? Ám ki fogja a lengyelek reszketését dicsőíteni? Én emberek, nem Istenek királya vagyok. Nekem uralkodnom adatott, nem jósolgatnom.¹³

A hat hétig tartott nevezetes országgyűlésen végig résztvett s gyakran felszólalt minden fontosabb tárgyban. Igen szép volt mindjárt a január 17-i első érdemleges ülésen mondott beszéde is, melyet a Szentírás e szavaival kezdett: Senki ne fogadja hiába az Úr kegyét. Az Úr kegye, hogy békében élünk, de vigyázzunk, hogy azt helytelen cselekedetekkel meg ne rontsuk, mert sok jeles ország pusztult már el az emberek nyugtalansága és gonoszsága miatt. Ott van reá példaként hazám, — úgymond, — a szomszédos Magyarország, amely virágzó bő volt, bővelkedvén katonákban és szabadságokban egyaránt, de mivel ott az emberek saját érdekeiket ápolták, nem az államét, szolgaságra jutott... Törekedjeteek tehát úgy az én dicsőségemre, mint a sajátotokra, mert az én dicsőségem a tietek is!

¹² E beszéd két helyen maradt reánk: Henning Salamon „Lifflendische, Churlendische Chronica“ c. műve (Leipzig, 1594) 59. levelén, ahonnan az elejét vettük; továbbá egy krakói kéziratban (Szádeczky id. m. 312. l.), ahonnan utolsó bekezdését kölcsönöztük.

¹³ A beszéd teljes latin szövege kiadva Jo. Burchard Menckenius: *Sigismundi Augusti Poloniarum regis epistolae... Nec non Stephani Batorii regis Pol. epistolarum decas et oratio ad Ordines Poloniae* (Lipsiae, 1703) p. 551—557.

A január 28-i ülésen a király Czarnkowski lengyel beszédét mosolyogva hallgatta végig és érvelésére rögtön így felelt: Az igazságot és törvényt tőlem nem tagadhatjátok meg, mert ha igen: oldjátok meg kezeimet, hogy igazságomat magam védhessem meg, injuriámat Isten segítségével magam bosszulhassam meg. Nyilvános, nem magán ülésen választottatok meg Isten akaratával, meg a tettekkel királyotokká. De mit fog rólam a jövő gondolni, mint fognak utódaim rólam ítélni, ha ők utánam lábbal tiport királyi tekintélyt fognak örökölni? Sőt, ami fontosabb, mit fognak rólam a külföldi fejedelmek és nemzetek szólni, ha látják, hogy nincs annyi erőm, hogy királyi tekintélyemet megvédjem... Emlékeztetem a rendeket, hogy a vallásbéke megtartására is esküt tevék, de a béke csak úgy tartható fenn, ha igazságosan cselekedünk és mindenki megtartja s megtarthatja, ami az övé!¹⁴

Külön tanulmányt igényelne e beszédek bővebb ismertetése és annak bemutatása, mily hatást tettek azok a lengyelekre és idegen államok követeire, akik azokról részletesen beszámoltak. Ez azonban most nem lehet célunk. De azt meg kell állapítanunk, hogy Báthori István király született szónok. Bizonyítja ezt, hogy mindig rögtönözve, kapásból beszélt, mint a nagy szónokok, meg hogy minden beszédét valami hatásos kijelentéssel fejezi be. Már fentebb felsorolt példáinkon kívül igen szépen megfigyelhetjük ezt az 1581-i varsói országgyűlésen való szerepléséből. Ezen február hó folyamán négy ízben szólalt fel, beszédeiben ilyes kijelentéseket téve hallgatói nagy ámulatára: Mindenki tudja, hogy a háborúnak pénz az eszköze, de hozzáteszem, hogy az idő is az, mert a siker attól függ, hogy a pénzt idejében megkapjuk. Ezért intlek, hogy sürgősen határozzatok, mit tegyünk s engem a gondoktól mielőbb mentesítetek... További segínyt kívánok a háború folytatására, mert tolvajok módjára falvakra rácsapni s a szegény lakosokat rab-szíjra fűzve foglyokként elhurcolni, mily dicsősége lenne az országnak és nekem... Holott ha a kért adót állandósíthatok, tudom Istenem, hogy több nemes, több paraszt nem jut szegénységre... Különben is bármit tettem, Isten segedelmének tartom, az ő végtelen jóságának és kegyességének tulajdonítom... Nem magamért s magam kényelmeért szólok, hanem a ti hasznotokért, meg az országéért, amely nekem drágább az életemnél.¹⁵

Aki így beszélt s minden készülés nélkül ily hatalmas kijelentésekkel tudott érvelni, az született szónok, aki előtt még az ellenfeleknek is meg kell hajolniok!

¹⁴ B. thori István e hosszú latin beszédei kiadva Alexander Czuczynski: *Diaria comitiorum Poloniae anni 1585* (Cracoviae, 1901) 35., 58., 120. és 240. lapján.

¹⁵ István király négy latin beszéde kiadva X. Ignacy Polkowski: *Acta Stephani Regis* (Cracoviae, 1857) pag. 303—329.

III.

Az oroszok elleni hároméves hadjáratnak anyagi célja Kur- és Livland, vagyis a Keleti-tenger ama partvidékének visszaszerzése volt, melyet Rettenetes Iván cár Zsigmond Ágost királytól, majd Báthori Istvántól, jóformán szeme láttára foglalt el. Igazi iránya pedig vég-eredményben az orosz birodalom gyengítése, hogy annak nyugat felé való terjeszkedése hosszú időre lehetetlenné váljék.¹ István király e nagy elgondolásaihoz csatlakozott még másik három magyar tárgyú, amelyekről azokból az intő leveleiből értesülünk, amelyeket — mint egyúttal erdélyi fejedelem — az úgynevezett hármastanács tagjaihoz intézve küldözgetett be Erdélybe.²

Az egyik mindjárt uralkodása legelején, hogy Lengyel- és Erdély-országot egyesítse, a török megbántása nélkül.³ Ezt a tervét akként vélte megvalósítani, hogy a még kiskorú Báthori Zsigmondot magyar királlyá választatja, helyébe pedig tegyék fejedelmükké az erdélyi rendek Zamoyski Jánost. Erre való tekintettel adta hozzá nőül a nagy korkülönbség ellenére unokahúgát, Grizeldist, viszont Géczy János erdélyi gubernátortól esküt vett ki, hogy e tervét akkor is keresztülviszi, ha magát István királyt valami hirtelen halál érné. Így esett meg, hogy midőn Báthori István váratlanul elhunyt, Géczy segítséget küldött Erdélyből a lengyel kancellárnak Miksa főherceg ellen, annak hírére, hogy őt a lengyel rendek egy része királlyá választá s hogy Zamoyski éveken át reménykedett, hogy elnyerheti a maga vagy fia számára az erdélyi fejedelmi széket, valahányszor arról az állhatatlan Zsigmond lemondott Rudolf magyar király javára.⁴ E tervnek Báthori Zsigmondra vonatkozó része azonban nem volt komoly, s úgy látszik, hogy azt István király csupán annak leplezésére terjesztgette, hogy ő maga vágyott a magyar trónra, segítve e törekvésében Bekes Gáspár által, aki az erdélyi vagy esetleg a havasalföldi vajdaságot kapta volna, miként erről egy-
időben sok szóbeszéd esett.⁵

¹ Az oroszok elleni hadjáratok történetét, tekintettel erdélyi vonatkozásaira, megírtam *Berzeviczy Márton* életrajzában (Budapest, 1911) 127—148. l.

² Ezek egy részét kiadtam *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* című nagy oklevélpublikációm II—III. kötetében, Bukarest, 1930—1931-ben, nagyobbik része kiadatlan, másolatgyűjteményemben.

³ István király Krakóban, 1576 május 6-án Kendi Sándorhoz írt levelében, a Magyar Történelmi Tár VIII. kötete (Pest, 1861) 211. l. Kivonatossan jelezve a Történelmi Tár 1895. évf. 254. l.

⁴ Szádeczky Lajos: *Báthori István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg*, a Századok 1882. évf. 497—498. l.

⁵ L. ureo püspök, lengyelországi nuncius 1577 február 17-i titkos jelentésében; Wierzbowski: *Vincent Laureo* (Varsóvie, 1887) 505. l.

István király második nagy gondolata Magyarország függetlenítése volt. Ennek megvalósítását atyjafiaival s néhány felsőmagyarországi bizalmasával még erdélyi fejedelemsége végén kitervelte, s most úgy látszik, azok türelmetlensége folytán vetette papírra. Abból a tényből indult ki, hogy „Magyarország eleitől fogva az két, avagy inkább három felé húzás-vonás miatt veszett, mert az német és magyar veszett össze, osztán az török végezte el az játékot.“ Ezért mindenek előtt az egyenetlenséget kell eltávolztatni, várva a jó alkalomra, amikor valamit a haza javára és megmaradására indíthatunk. Ezernyi gondja közepette is szüntelenül ezen jártatta eszét, mert halálával is kész volna megpecsételni — úgymond — a hazájához való szerelmét. Tehetetlenségével Báthori István eleinte a beteges Miksa király halálától remélt segítséget, midőn a magyarok megszabadulnának a némettől „és minden zenebona nélkül szabad választásuk lenne“ a királykérdésben s így még „a világ“ sem rágalmazhatná őket, sem azt, aki őket oltalma alá venné. Nincs semmi szerénytelenség benne, hogy ebben az oltalmazóban István király nyíltan magára gondolt, bár arra, sajnos, sor nem kerülhetett, mert kesernyésen jegyzi meg, hogy a magyarok nem érték be Miksával, hanem fiát is megkoronáztatván, két királyt uralnak, holott ha azt nem teszik, most nem kellene amannak halálát várniok. Ezért „az magyar soha ne is vessen az Istenre, ki mindenkor jelen volt volna neki, csak ű magok ne keresték volna az elveszett utat.“ Így mást nem lehetne tenni, mint megkérni a szultánt, „hogy ez második nyomorult földet (vagyis a királyi Magyarországot) ne üldöznék, sőt oltalma alá vennék, határt mutatván a maga terjeszkedésének;“ bár e könyörgésnek nincs most alkalmas ideje, kivált hogy azt valami hadi ténnyel, a muszka háborgatása miatt, támogatni nem lehet.

Mivel a német-osztrák birodalom viszonyait István király személyes tapasztalatai alapján is jól ismerte, e gyónás-jellegű nyilatkozatában — miként maga nevezte — még azt is kijelenté, hogy bár a német császár ismételten megkísérelte nála a békességet nemcsak a közrendek és hercegek, de főképen a pápa által, ő miérthogy soha fejébe nem fért, mint lehetne meg a békesség a magyar nemzet nyomorúsága nélkül, nem hallgatott reá, s azt ezentúl sem „míveli,“ mert az efféle tettett és képmutató békélés haszontalan, félbékesség és állandó sem lehetne. Mindezek ellenére megnyugtatja Mágóchy Gáspárt, akihez e gyönyörű levelét intézte, hogyha „a német“ közvetlenül vagy egyenként a magyarra támadna és haddal bántaná, minden tehetségével oltalmára fog lenni.⁶

⁶ István király kelet nélküli, de 1576 nyarán írt sajátkezű levele, a Magyar Tört. Tár id. VIII. kötete 213—219. l. Nem 1578-ból való, miként a levél kiadója hibásan vélte.

Ebben a tőle várt oltalomban volt a magyar nemzet minden bizakodása, hogy felszabaduljon a német járom alól. Ezt 1577 őszén nyíltan kifejezte levelében egy erdélyi katolikus pap.⁷ Mikor pedig négy év múlva hirtelen híre terjedt, hogy II. Rudolf nagy beteg, a magyarok titokban arról tárgyaltak, hogy Báthori Istvánt válasszák utódjául. Erről a tervről ő fenntartás nélkül társalgott a nunciussal, erősen bizván abban, hogy akkor majd sikerülni fog eredményesen fellépni a törökkel szemben. A nunciustól értesült arról is, mit neki Cyrus osztrák követ mondott, hogy t. i. Rudolf halála esetére a csehek Rosenberg Vilmost választják királyukká, a magyarok meg Báthorit. Ez a hír annyira tartotta magát, hogy István király hirtelen emberét küldte Prágába pühatolózni, hogy a cseh főurakkal egyetértőleg léphessen fel. Egyidejűleg pedig egy jó magyar csapatot indított a magyar határra.⁸ Társalgása során mondá el egyébként Báthori azt is, — amit eddig nem tudtunk, — hogy a lepantói tengeri csata alkalmával a szultán neki ajánlatot tett, hogy legyen királya a Habsburgok által birt Magyarországnak; ő azonban nem merte még a nagy terhet vállalni, minthogy előbb a lengyel királyságra vágyott és megelégedett a Porta az iránt tett ígéretével, hogy lengyel trónra jutása esetén is ő vezethesse Erdély ügyeit.⁹

István király harmadik nagy eszménye volt, hogy a törököt kiszorítsa Európából. Ezt Possevino Antal jezsuitával is megüzente a pápának, s midőn az a terv részletei iránt érdeklődött, kijelenté, hogy ahhoz elegendőnek tart egy 90.000 főnyi válogatott hadat, amellyel Konstantinápolyig lehetne diadalmasan előhaladni, meghódítván útközben Moldva-Havasalföldet és Bulgária földjét is, hogy aztán felszabadító seregét azok népével és erejével egyesítse.¹⁰ E támadó hadjárat költségére a pápa minden óra négyszázezer aranyat ígért, mire István király már a vezéreket is kijelölte.¹¹ Ám csakhamar kiderült, hogy akkora összeget csupán a keresztények együttes áldozatával lehet előteremtteni. Nem is volt a világon drágább vágya, mint hogy a ke-

⁷ Laureo nuncius 1577 szeptember 23-i jelentésében, id. h. 606. l.

⁸ Caligari nuncius 1581 február 21-i jelentése nyomán, Hans Uebersberger: *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts.* I. k. (Wien, 1906) 482. l.

⁹ Caligari nuncius 1581 február 26-i jelentésében, I. A. Caligarii epistolae et acta (Cracoviae, 1915.) 569. l.

¹⁰ Ld. erről dr. Ludwik Boratynski: *Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom.* (1576—1584) W Krakowie, 1903. Valamint a „Parere del Re Stefano di Polonia per far guerra contra il Turco“ című egykoru iratot, a római vatikáni könyvtár Urbinata 1492 p. 34.

¹¹ Szamosközy id. m. IV. k. 17—18. l.

resztény fejedelmek közt igazi, szent béke legyen, mert, felfogása szerint, ez lenne az egyetlen mód a szegény keresztény világ megvédésére a közös ellenséggel szemben, amelyet lelkéből gyűlölt. E meggyőződésében annyira ment, hogy miként Laureo nunciusként mondá: egyszerű kapitányul jelentkeznek Rudolf császárnál, ha látná, hogy komolyan lép fel a törökkel szemben, pedig neki elég sok keserűséget okozott életében minisztereinek kétszínűsége.¹² Igen érdekes, hogy ez a fontos kijelentése Erdélybe már ily változatban jutott át: Valamely fejedelem egy ú maga erejével megveri az török császárt, lovászul szolgálom én azt.¹³

Sokat beszélgetett e tervről Laureo utódjával, Caligari nunciussal is, kinek egyszer azt mondá, hogy a szultánnak jóformán csak 60.000 főnyi használható veterán gyaloghada van.¹⁴ Gyakran tárgyalt erről a Caligari követő Bolognetti nunciussal is, sőt annyira ment, hogy a megalakítandó nagy török-ellenes ligába hajlandó volt még Rettenetes Ivánt is bevenni. A nagy terv megvalósításához Lengyelország részéről 30.000 főnyi hadat, Erdély részéről húszezret ígért, ha annak zsoldjára és felszerelésére kellő pénzsegélyről biztosítják; mégpedig hat esztendőn keresztül rendszeresen és pontosan küldve s a mellett belevonva a ligába a német birodalmi hercegeket is.¹⁵

Az európai fontosságú kérdést legelőbb Possevino jezsuita-atyá látogatásakor vetette fel, de később Báthori András bíborost 1586 őszén külön megbízta, hogy a pápával határozott formában beszélje meg a dolgot és a Vatikántól remélt rendes évi hadi segély részleteit.

Korai halála meg Lengyelország belügyei miatt való lekötöttsége István királyt, sajnos, megakadályozta magasztos tervei megvalósításában, holott azok nemcsak hazánk, hanem egész Európa fejlődését más irányba térítették volna. Ennek ellenére neki mégis sikerült a területileg megnövelt Lengyelország erejével és személyes hatalmával gátat vetnie a Habsburg-terjeszkedésnek s ekként életének fő jelentősége kétségkívül abban nyilvánult meg, hogy „a maga életmunkájával irányt szabott egy évszázadra egész Középeurópa történetének“¹⁶ s vált azáltal hosszú időre nyugalmi helyzetének megalapítójává.

¹² Laureo nuncius 1577 május 10-i jelentésében, id. h. 549 és 554. l.

¹³ Szamosközy id. h. 19. l.

¹⁴ Caligari 1581 március 13-i jelentésében, id. h. 583. l.

¹⁵ Smolka Szaniszló tanulmánya alapján, a Századok 1890. évf. 613. l.

¹⁶ Asztalos Miklós pompás megállapítása *Báthori István és Középeurópa* című tanulmánya elején; Erdélyi Helikon 1933 évf. 537. l.

IV.

Aki csak István királlyal társalgott, mindenkit meglepett, mily könnyedén és választékosan beszél latinul. Erről egybehangzóan emlékezik mind a nuncius,¹ mind a modenai követ,² meg Heidenstein, a király titkára, aki hadjárataiban is mellette volt, hogy azok történetét híven, közvetlen megfigyelések alapján írhasa meg.³ Latinságát a tanult Lengnich porosz historikus a római szónokokéval veti össze,⁴ míg a jeles Sarnickit a Terentiuséra emlékezteti.⁵

Igy ír róla más kortársa is. Midőn a varsói királyválasztó gyűlésben egy lengyel főúr ajánlta, különösen hangsúlyozta nyelvtudását.⁶ Kiemeli azt Warszewicki Kristóf is a halála után írt beszédében.

A könyvek s kivált történeti művek szeretete még olaszországi tartózkodása idejében fejlődött ki Báthori Istvánban s még inkább bécsi fogságában, melynek két esztendejét régi klasszikusok és új írók olvasásával tölté. Ez a szeretet nála később valóságos kultusszá nemesedett. Ezért már Erdélyben is sokat áldoz könyvre és tudományra. Így midőn 1574 nyarán Bécsbe küldött követei jelentéséből arról értesült, hogy valami históriás könyvre akadtak, amit 18 talléron tartanak, meghagyja nekik, hogy azt neki megvegyék.⁷ Mikor pedig megtudja, hogy Rómában magyar gyóntató, Szántó István, működik, megbízza, hogy a vatikáni könyvtárban a magyar és lengyel királyoknak a Szentzéssel folytatott levelezéséből négyszáz évre visszamenőleg írjon és

¹ Caligari püspök, lengyelországi nuncius írja Krakóban kelt 1578 november 3-i jelentésében a többek közt István királyról: parla latino non solo bene, ma elegante et facondo, et è grave, et pesato, et di meraviglia vide, mostra ne discorsi di havere peritia di tutte le cose, et massime del governo de stati, et del modo di maneggiar le guerre importanti; Caligari id. levelezése 71. l.

² Ascanio Geraldini modenai követ Krakóban írt 1576 április 28-i jelentésében olvasom: Ciascuno confessa che questo Bathori è pronto et elegante molto nella lingua latina. (A modenai állami levéltár Dispacci di Polonia 3. csomagjában.)

³ Heidenstein: *Commentarius de bello moscovitico* (Francofurti, 1600) 342. l.

⁴ Gottfried Lengnich, a *Historia interregni* 6. könyvében: Rex cunctis terrarum orbis monarchis superior, latina oratione prorsus oratoribus exaequandus.

⁵ Stanislaus Sarnicius: *Annales Poloniae libri* 8 p. 1231: Fuit eruditione insigniter tinctus, sermonis latini valde studiosus et prorsus Terentianus. Mindkettő idézve Ritter von Salignacs: *Geschichte von Polen* (Halle, 1763) 660. l.

⁶ Latina vero lingua perpolite et exacte eum tam fari, quam scribere omnes perhibent. Germanicam etiam bene novit, Italicam quoque tenet; Stephani Katona *Historia regum Hungariae* tom. XXV (Budae, 1793) 591. l.

⁷ Báthori István Gyulafehérvárt 1574 július 15-én rendeli Sulyok Imre proto-notarius és Sombori László causarum director bécsi követeinek; Kegyelmetek talált volt egy históriát, kit tizenyolecz talléron tartanak volt, az mint Thamás uram mondá. Azért vegyétek meg én nekem, és egy Hieronymus Zanchust De tribus Elohim etc. (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára Oklevelek törzsanyagában.)

frasson ki minden nevezetesebb adatot.⁸ Erre később, király-korában, a fegyverek zajában is gondja van, mert titkárát, levelekkel a pápához küldve, megkérte, engedné meg a kívánt oklevelek lemásoltatását, mivel a magyar és lengyel történelem megírásával tanult embereket bízott meg.⁹ Ez a gondolkozásmódja magában véve is meglepő, ha tudjuk, hogy István király korában még nagyon kevés historikus használt munkájához okleveleket. De hogy mennyire tisztában volt az oknyomozó történetírás eszközeivel, mutatja az a további levele, amelyben a konstantinápolyi patriarchától könyveinek jegyzékét kérte, hogy abból kiválasztva magának a neki tetszőket, azokat leirattathassa; megjegyezvén azt is, hogy különösen a bulgárok, horvátok, szerbek, rácok, illyrek és görögök régi történetéről szóló munkák érdeklik.¹⁰

Rómába induló titkárát, Zamoyski János Grzymalát, még avval is megbízta, hogy a pápától újabb kiváltságlevelet kérjen a krakói egyetem számára s annak egyúttal jeles tanárokat szerezzen Bolognában, Páduában, meg ahol olyat talál, aki szívesen élne Lengyelországban.¹¹

Drága könyveit, ha útban volt, a fegyvertárban őriztette s azokból onnan szobájába csak külön rendeletére volt szabad valamit kiadni. Így kívánta 1576 nyarán egyízben a lengyelekről, litvánokról meg Erdélyről szóló könyveket, egy török krónika kíséretében.¹² Ha pedig valami becses munkát kínáltak fel neki, azt azonnal megvette. Így például 1576-ban egyik krakói könyvtárosnak 29 forintot fizetett városképeket tartalmazó két kötetért, két év múlva meg Ilyvóban köttet be három forintért egy akkor elibe került művet.¹³ Más alkalommal (1583

⁸ Szántó István Báthori Istvánhoz (Romae, Pridie Idus Maii 1575) írt leveléből; másolata a budapesti egyetemi könyvtár Hevenesi-gyűjteménye 69. kötete 332. l. Római példányáról kiadva *Caligari* id. levelei 11. l.

⁹ Báthori István király XIII. Gergely pápához írt leveléből: *Supplicio praeterea Sanctitati Vestrae ut eodem secretario meo potestatem faciat describendarum ex actis Curiae Romanae nonnullarum rerum, quae ad explendas historias Polonicam et Hungaricam pertineant. Etenim earum conscribendarum negotium quibusdam doctis viris dedi. Datum ex castris ad Gedanum, die 23. mensis Iunii. Anno Domini 1577. (Archivum Moscoviae. Liber legationum XXI fol. 90.)*

¹⁰ *Stephanus rex Poloniae ad patriarcham Constantinopolitanum ut Regiae Maiestati indicem omnium librorum ex bibliotheca sua mittat. . . Inprimis cuperemus reperiri aliquas veteres historias Bulgarorum, Croatarum, Serviorum, Rascorum, Illyricorum ac ipsorum Graecorum. Datum Marienburgi, 15. Decembris 1577. (Ibidem, fol. 270.) Magyar kivonata Óvári Lipót: A Magyar Tud. Akadémia oklevélmásolatai II. füzete (Budapest, 1894) 966. száma.*

¹¹ *Laureo nuncius 1577 julius 12 iki jelentése, id. h. 585. l.*

¹² *Ex Tykoczin, 19. Iulii 1576, in Rationes curiae Stephani Báthori regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes (Budapest, 1918) p. 28. Vol. III. publicationis Fontes Rerum Hungaricarum, editae per Andream Veress.*

¹³ *Ibidem, pag. 19 et 51.*

augusztus elején) Szent Ágoston műveiért 8 forintot fizetett, egy másik munkának meg csupán kötéseért tizenegyet.¹⁴

Egy-egy szép könyvvel olykor másnak is kedveskedett. Így például Eck János *Postilla catholica* című ismert híres műve ingolstadti 1583-i ívrétű kiadását beküldte Erdélybe Hut (Süveg) Albert szász grófnak, Koch Joachim medgyesi polgármesternek, meg a brassói Hirscher Lukácsnak, ami époly jól esett a szászoknak, mint az a türelmessége és nemes gondolkodásmódja, amellyel őket vallásuk szabad gyakorlatában megerősítette.¹⁵

Ilyen s ehhez hasonló feljegyzésünk egyéb is van. Így például midőn Sokolowski Szaniszló Báthori Istvánnak ajánlott *De verae et falsae ecclesiae discrimine* című munkájából megjelentekor (1583 elején) a királynak 12 példányt küldött, a fiúnak, aki azokat neki meghozta, örömeiben tíz aranyat, azaz 18 forintot adatott, holott kötésükért a könyvkötő csak négyet kapott.¹⁶ Még fontosabb tudnunk, hogy István király jeles könyvek kinyomatására is készséggel áldozott.

Igy 1582-ben házi prédikátorával, Sokolowski Szaniszlóval, lefordíttatta görögből a keleti egyház intézményeit, ami aztán 1582-ben vaskos kötetben jelent meg. A rákövetkező évben pedig kiadatta udvari orvosa, Simoni Simon, *Disputatio de putredine* című testes könyvét,¹⁷ három év múlva meg Bellarmin Róbert jezsuita-atyja egyik munkájának 200 példányban való kinyomatását rendelte el.¹⁸ Egyébként se szeri, se száma a neki ajánlott vagy költségén kiadott egyházi és világi műveknek, amelyekben örömet és lelki gyönyörűségét lelte.

Midőn az Erdélyből kihozott unokaöccse, Báthori András, a pulatski jezsuita-szemináriumban tanult, a szorgalmas ifjú könyvtára gyarapítására 1580 elején maga összeírt egy csomó fontosabb művet, amit Brutus útján juttatott hozzá. Az összevásárolt könyvek közt volt Plu-

¹⁴ Pro libro Dodonei „De stirpibus“ a compactione eiusdem, ad cedulam domini Doctoris Simoni die 2. Augusti 1583 fl. 11. In solutionem librorum per dominum Laternam coemptorum, in usum Suae M^{ae} Regiae summa operum Augustini, die 12. Augusti fl. 8. (Ibidem, p. 206.)

¹⁵ Iulius Gross: *Katalog der Kronstädter Gymnasialbibliothek... aus dem Reformationszeitalter* (Kronstadt, 1883) 24. l.

¹⁶ *Rationes curiae Stephani regis Poloniae*, p. 198–199. Ennek egyik példányát rokonának, Báthori Miklósnak, küldte, említve a Századok 1876. évf. 508. l. Bővebben ismertette Kisfaludy A. Béla a Magyar Könyvszemle 1884. évf. 30. l.

¹⁷ Ibidem, p. 199.

¹⁸ Teodor Wierzbowski: *Materialy do dziejów Pismienictwa Polskiego*, tom. I. (Warszawa, 1900) p. 268.

tarchos díszkötésű *Ethica*-ja is, melynek belső táblájára István király e három soros vallásos ajánlást írta be öccse számára:

Omnia si perdas famam servire memento.
Si Christum nescis, nihil est quod cetera discis.
Si Christum discis, nihil est quod cetera nescis.

A gyönyörű könyvajándék húsvétra jutott András kezéhez, s mivel gazdag könyvtárának jegyzéke ránk maradt,¹⁹ az a benyomásom, hogy István király könyvei is abba jutottak, miután egyik végrendeletében úgy intézkedik, hogy minden ingóságát a Báthori-fiúk öröklék.²⁰

István király előszeretettel olvasgatott maga okulására állampolitikai és hadászati műveket is. Így nyoma van, hogy jól ismerte Macchiavelli *Principe*-jét, meg Schwendi Lázár osztrák hadvezér *De bello Turcico* és Tarnowski Szaniszló *Consilium rationis bellici* című híres művét.²¹ Schwendit személyesen ismerte még Magyarországból, mikor vele hadakozott s néhányszor tárgyalnia is kellett. Róla egy ízben a nuncius előtt elismerőleg nyilatkozott is, kiemelve, hogy körültekintő, szerény, derék ember, míg Ruber János felsőmagyarországi kapitány kormányzási módját a király nem helyezte.²²

Ami könyvet ajándékol kapott, mind végig olvasta s külön megdicsérte Osorius Jeromos írályát, azt mondván, hogy az élő papi emberek közül senkiét sem szereti annyira, mint ezét.²³

V.

Azok az íróemberek, akikre Rómába küldött levelében István király célzott, az alábbiak voltak.

A valószínűleg magyarországi származású német Heidenstein Reinhold, akire hadjáratai történetének megírását bízta. Ez meg is jelent 1584-ben Krakóban s a király bizonyára gyönyörködött is benne, mivel elejétől végig sajátkezűleg javíttatott kéziratán.

¹⁹ Veress Endre: *Báthori András b. püspök könyvtára* (Budapest, 1905) 5—6. l.

²⁰ Utolsó (negyedik) végrendelete szövegében, az *Acta historica Poloniae* XI. k. (Cracoviae, 1887) 411—2. l.

²¹ Boratynski, op. c. pag. 139—151.

²² Wierzbowski: *Laureo*, p. 635. (Varsoviae, 13 Gennaro 1578.)

²³ Caligari nuncius 1578 december 9-i levelében; id. levelezése 92. l.

Forgách Ferenc váradi püspök, aki évek óta dolgozott korának történetén, amihez Báthori Istvántól még Erdélyben számos oklevelet kapott kölcsön.¹

A harmadik a velencei származású Bruto (Brutus) János Mihály, akit azzal bízott meg, hogy Magyarország történetét írja meg Bonfini Antal nagy műve folytatásaképpen, attól az évtől, ahol ő elhagyta. Munkájához Brutus még Erdélyben hozzáfogott, mikor Báthori István hívására, mint már jó hírű historikus, 1574 elején Kolozsvárra érkezett, s azt később Lengyelországban folytatta, ahová a király kíséretében két év múlva átment. Itt Brutus előbb évi 450 tallérnyi fizetést húzott, amelyet 1578 nyarán a király további százzal növelt,² ami ezidőben jelentékeny évjára volt. A király annyira érdeklődött a munka előhaladása iránt, hogy írójának majdnem állandóan mellette kellett tartózkodnia, még hadjáratai alatt is, hogy az elkészült részeket neki bemutathassa. Ez nem volt üres formaság, mert István király folytonosan javíttatott a kéziratot. Ám midőn 1584 nyarán a jóformán kész munkát Brutustól megkapta, azt túlságosan bőbeszédűnek tartván, visszaadta neki átdolgozásra. Ebbe az átdolgozásba jó másfél esztendő telt bele, de 1586 tavaszán Brutus végre elkészült az 1571-ig terjedő 25 fejezetre tagolt munkával, melyet a grodnói várban mutatott be a királynak. Csakhogy mikor a szerző azt remélhette, hogy műve végre nyomdába juthat, a király az év végén hirtelen meghalt s így vágya nem teljesülhetett.

A mecénás nélkül maradt árva író most császári szolgálatra Bécsbe ment s ott dolgozott tovább a kapott „magyar historikus“ rangja mellett. Pár év múlva azonban arról értesülvén, hogy munkája kéziratát Báthori Zsigmond Lengyelországból hazavitette s azt ki is akarja nyomtatni, 1592 elején, a nagy télben, hirtelen Gyulafehérvárra utazott, hogy azt gondosan átnézhesse s a császáriakat netán sértő részein enyhítsen. A fáradt öreg ember azonban váratlanul beteg lett és 1592 május 16-án 75 éves korában meghalt. Hátrahagyott munkája így sok viszontagság után csak 1876-ban jelenhetett meg három kötetben, s bár csonka,

¹ Ezek visszaszerzése volt egyik fő megbízatása a Rómába küldött Zamoyski titkárnak, amihez István király a danzigi táborban 1577 június 23-án írt levelében kérte a velencei doge támogatását, levele bevezetésében ekként írván: *Mortuus est Patavii Magnificus Franciscus Forcas, qui res gestas Hungariae describebat, habuitque a nobis multa scripta eius rei causa illi data.* (A Századok 1869. évf. 137. l.) Magyar kivonata Óváry Lipót id. h. 953 és 955. sz.

² *Bibliothecae Ossolinianae Leopoliensis Ms. 180 fol. 182 et 193.*

egyik fő kútforrásunk a XVI. század történelme részleteire és eseményeire nézve.³

Hasonló sorsa lett a másik olasz, Possevino Antal, Erdélyről, ugyancsak István király megbízásából, 1584-ben írt nagyszerű munkájának, melynek sajátkezű kéziratát nekem sikerült megtalálnom és kiadnom 1913-ban hozzá méltó díszes kiállításban.⁴

VI.

Báthori István király közel tizenegy esztendei uralkodása Lengyelország történetének egyik legragyóbb korszaka. A sokaktól bizalmatlanul fogadott „választott“ király bölcs intézkedéseivel, igazságos kormányzásával, bátor, öntudatos fellépésével új, egészséges alapokra fektette a hanyatló országot. Győzedelmes hadjárataival megnövelte a birodalom területét és megfenyíté annak ellenfeleit. Kitűnő szervező-képességével újjáalakítá az igazságszolgáltatást, a hadsereget és honvédelmet. Erélyével s olykor kíméletlen magatartásával, amely néhány engedetlen főnemes kivégeztetésétől sem riadt vissza, megrendszabályozta a duzzogó nemességet és helyreállítá a királyi tekintélyt. Mély vallásosságával a természettől is ájtatos lengyel nép szeretetét nyerte meg. Külpolitikája tiszteletet szerzett neki meg az országnak, amelyet életében, a poroszok és oroszok leveretése után, semmiféle ellenség megtámadni nem merészelt. A hadtudományban nevét a vetőbomba feltalálásával örökölté meg, melyet legelőször Dancka ostrománál alkalmazott. A tudomány és irodalom bőkezű pártfogójaként számtalan munkát adott ki vagy segélyezett, s a mellett két egyetemet alapít: Vilnában meg Kolozsvárt, Varsóban pedig nyomdát.¹ Halálát őszinte, mély gyász siratta. A krakói Wawelen épült székesegyházban lévő díszes síremlékére hűséges kancellárja, Zamoyski János, vésetett megható epitafiumot, amelyen igen találóan a „terror hostium“ jelzővel ékesíté.

³ Brutus e művének sorsát bőven megírtam *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria* címen a velencei Akadémiában tartott felolvasásban; Venezia, 1929. (Estratto dall'Ateneo Veneto vol. VI di 1929.)

⁴ Antonio Possevino della Compagnia di Giesù: Transilvania. Budapest, 1913. (*Fontes Rerum Transylvanicarum*, tomus III.)

¹ Ennek történetét megírtam *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig* című tanulmányomban, folyóiratunk 1905-ik évi kötetében. (Különnyomatban, 4-rétű 83 lapon; Kolozsvár, 1905.)



IN MEMORIAM
STEPHANI BÁTHORI REGIS POLONIAE

(Natus Anno Domini 1533. Mortuus 1586)

IN TEMPLO PLUS QUAM SACERDOS
(Templomban több mint pap)

IN REPUBLICA PLUS QUAM REX
(Az államban több mint király)

IN SENTENTIA DICENDA PLUS QUAM SENATOR
(Tanácsadásban több mint tanácsúr)

IN IUDICIO PLUS QUAM IURISCONSULTUS
(Ítélethozásban több mint jogtudós)

IN EXERCITU PLUS QUAM IMPERATOR
(Hadban több mint császár)

IN ACIE PLUS QUAM MILES
(Csatában több mint katona)

IN ADVERSIS PERFERENDIS INIURIISQUE CONDONANDIS PLUS QUAM VIR
(Bántalmak elviselésében és jogtalanságok megbocsátásában több mint férfi)

IN PUBLICA LIBERTATE TUENDA PLUS QUAM CIVIS
(Közszabadságok védelmében több mint polgár)

IN AMICITIA COLENDI PLUS QUAM AMICUS
(Barátság ápolásában több mint barát)

IN CONVICTU PLUS QUAM FAMILIARIS
(Társaságban több mint családias)

IN VENATIONE FORISQUE DOMANDIS PLUS QUAM LEO
(Vadászatban és vadak legyőzésében oroszlánnál erősebb)

IN TOTA RELIQUA VITA PLUS QUAM PHILOSOPHUS
(Az élet minden egyéb jelenségében több mint bölcs)

MARTINUS CROMERUS
Episcopus Varmiensis

Emlékét kegyelettel ápolták az egykorú lengyel írók. Így például Karnkowski Szaniszló kujáviai püspök azt írta, hogy nem tudja, volt-e a lengyel királyok közt csak egy is, akivel őt össze lehetne mérni,² és erényeiről úgy nyilatkozott, amint szebben nem is lehet.³ Górski Jakab meg nyíltan kimondja, hogy nála szentebb és kegyesebb királya nem volt Lengyelországnak. A lengyelek különben is két dolgot becsültek benne nagyra: szigorúságát és nyájasságát.

Első audienciája alkalmával Caligari nuncius is hasonló elragadtatással szólt István királyról, leírván természetét, ruházatát és szokásait is. Nehogy azonban ez egyházi férfiakat elfogultaknak gondoljuk, utalunk Blandrata ama leírására is, amellyel Báthori Istvánt a királyválasztó ülésen bemutatta. Ennek az ad különös jelentőséget, hogy az tudtával és jóváhagyásával készült és jutott be útasítása szövegébe, ha ugyan nem tőle magától származott, ami több mint valószínű.

Halála alkalmával a krakói jezsuita-kollégium házi krónikájába ritka szép megemlékezést vezettek be, amely életrajz-jellegű. Különösen becses benne, hogy a királyban annyira megtestesülve lát mindenféle katonai és polgári erényt, hogy valósággal Atillával méri össze. Mégis erényeiről legméltóbban Kromer Márton vármiai püspök, híres történetíró-kortársa, emlékezett meg gyönyörű elogiumában, amelyet soha még uralkodó nem kapott, tizenkét remek hasonlatban mutatván be egész lényét.⁴ Ezért illesztjük mi is ide megemlékezésünk táblájára: hadd okuljon belőle aki olvassa!

E ritkaszép pár-sor még csupán egy erényéről feledkezett el megemlékezni: nemeslelkűségéről. Erről legméltóbban tanúskodik két dolog: kibékülése halálos ellenfelével, Bekes Gáspárral,⁵ meg az az emberies érzése, amely a hadaiban szolgáló magyar huszárok számára írt rendeletén ömlik el, amelyben egyebek közt ily magasztos gondolkodásra valló tilalmakat olvashatunk:

Semmiféle vetemint senki lovával, barmával ne taposson, hanem az mennyire szüksége vagyon, kaszáljon és arasson benne... vagy

² *Stanislai Carneovii Epistolae Illustrum Virorum in tres libros digestae* (Cracoviae, 1578) epistola 26.

³ Úgy ezt, mint egyéb néhány kortársa nyilatkozatát István királyról máskor mutatjuk be, más kapcsolaiban.

⁴ Megjelent Kromer Márton krónikája kölni 1589-i kiadásában, irodalmunkban Wolffgangii de Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis*, e. l. II, tomus II. (Cibinii, 1782) p. 528. Innen lenyomatva (forrás-idézés nélkül) Budai Ésaís id. lexikona I. kötete 276. l. és a kolozsvári Hon és Külföld 1847. évf. 226. l. Magyarra szépségeért tartottam szükségesnek lefordítani.

pedig: Senki házat, falut, templomot ne égessen, parasztságot, muszka gyermeket, papot, asszonyállatot meg ne öljön, se rabbá ne tegyen.⁶

Micsoda világító gyöngyszemek ezek a letűnt világháború borzalmaihoz képest, amelyben ilyen emberiséget alig tapasztaltunk!

De mit szóljunk arról az eddig ismeretlenül lappangott nemes törekvéséről, hogy magyar könyveket akart kiadni? Elsőnek Canisius Péter híres katekizmusát, amelyet annyira szeretett, hogy megkérte Bolognetti nunciust, fordíttatná le magyar nyelvre.⁷ Mily gazdagodását jelentette volna irodalmunknak, ha ez a ritka sokoldalú ember oly korán el nem pusztul, tudva, hogy a magyar katekizmus csak később (majdnem húsz esztendő múlva) jelenhetett meg!

Ime néhány ragyogó vonás azokból, amelyekkel ez a katonáember tündöklött, örök dicsősége maradván a magyar és lengyel nemzetnek egyaránt az idők végeiglen. Ezt korunk lengyel történetírói is elismerik. Különösen jellemző Szujski József nyilatkozata, amellyel valósággal emlékoszlopot emel neki, midőn azt mondja: Báthori István korszakalkotó munkája úgy áll a történelemben, mint egy be nem fejezett monumentális épületnek óriási alapja. A halál elvitte a művészt, gondolatát senki felvenni és követni nem tudta, senki se bírt a

⁶ Ezúttal is reá kell újra mutatnom arra, hogy e román eredetű híres erdélyi tanácsúr nevének egyetlen helyes írása ez: Bekes és nem Békés, sem Békes, amint néhol látjuk. Igazolja ezt: 1. hogy kortársai közül az olasz pápai nunciások Becches-nek, a lengyelek Bekiesz-nek azaz Bekiesnek, írták következetesen, miként sőt Birkesnek hallották, a romános Bechieş kiejtés szerint; 2. hogy neki semmi köze Békéssel nem volt, amiért Karácsonyi János még csak nem is említi Békés monografiájában, annyival kevésbé, hogy a Bekes Gáspár előnévül használt Kornját község nincs és nem is volt soha Békés megyében!

⁶ Kiadta Barabás Samu, a Hadtörténelmi Közlemények 1890. évf. 667—674. l. V. ö. a polocki nemesekhez intézett és 1580 május 7-én kelt példányával; kivonatolva K. Waliszewski: *Ivan le terrible* (Paris, 1904) 415. l.

⁷ Erről Bolognetti Albert nuncius Krakóból, 1583 július 16-i jelentésében így ír: *Mi comandò il Re, ch' io procurassi che si traducesse il cathechismo romano in lingua ungarica, lodandolo grandemente come quel dove sono i principii de la nostra fede miranilmente et gravemente dichiarati, et tam consentanee — per usar della sua parola — a la ragione et dignità de la religione christiana.* (A római vatikáni levéltár *Nunziatura di Polonia* 20. kötete 375. l.)

szükséges energiával... Így Báthori István munkája úgy maradt, mint az óriás botja, melyet a gazda halála után senki felemelni nem bírt.⁸

⁸ Zsirkó János fordításában, *Báthory István lengyel király külpolitikája* c. értekezése (Nyitra, 1909) utolsó soraiban, az 58. lapon.

Képmagyarázatul : 1. Báthori István király arcképét először mutatjuk be arról az egykorú, fára festett olajfestményről kicsinyítve, amelyet a Szépművészeti Múzeum őriz (1888 óta) 10559. sz. a. Ezen a király aranygombos vörös palástban van ábrázolva és nézetem szerint, talán legjellegzetesebb képe és egész beállítása nagyon emlékeztet egyik nagy-érme rajzára. 2. István király aláírását Varsóban kelt 1581 március 18-i címeresleveléről vettük; az Erdélyi Múzeumi levéltárban. 3. Fejlécünk István király Grodnón 1584-ben kelt díszes pergamen-okleveléről készült, kicsinyítve K. Sebestyén József rajzáról: a M. Tud. Akadémia oklevélgyűjteménye 19. dobozában. 4. Tanulmányunk S kezdőbetűjét István király Thornban 1576 október 26-i pergamen-okleveléről reprodukáltuk; a M. Nemz. Múzeumi levéltár törzsanyagában. 5. István király sajátkezű írását, mellékletül kiadott latin műve első lapjáról mutatjuk be. 6. István király nagy állampecsétjét Tóth István rajzolta, Varsóban kelt 1585 január 30-i okleveléről, a krakói Jagiello-egyetemi könyvtár 1136. számú kötetében lévő eredetiről vett fényképemről. 7. Báthori István király hordszéke. (A Szépművészeti Múzeumban őrzött rajza után, amely Kimmach László műve.)



REMINISCENTIAE REGIS STEPHANI BATHORI

DE REBUS BELLICIS CIRCA ARCEM SZATMÁR GESTIS.

A Stephano Rege, me praesente, perniciosissima manu scripta.

[Grodno, 1586.]

[I. M. Brutus.]

Quo tempore *Themesvarum*¹ et *Zolnok* capta sunt,² *Agriaque* obsideretur,³ et *Erasmus Taifel*⁴ ab *Ali bassa Budensi* profligabatur: *Melchior Balassa* a rege *Ferdinando capitaneus*⁵ generalis inferiorum partium *Hungariae* est declaratus. Qui coactu exercitu, nobilitatisque mediocri manu, ad *Rokomaz*⁶ pagum castra posuit, sed viribus impar, ne tamen sine aliquo fructu delitescere videretur, fratrem suum, *Ioannem Balassa*, cum delecta manu militum misit, eo consilio, ut cum constaret vastato longe, lateque agro, longius iam pabulatores turchas se se effundere, eos adoriretur. Venerat eo *Stephanus Bathori* adolescens ad famam, quae vulgo iactabatur, ut quamprimum exercitus, quem *Erasmus Taifel* ductabat, advenisset, coniunctis una viribus obsessis opem ferrent; sed illo exercitu iam a *Turcis* deleta hanc, quae prima offerebatur, occasionem nactus *Balassio* se adiungit.

Post defectionem⁷ *Melchioris Balassa* ad *Ferdinandum*, *Ioannes*⁸ tantam iniuriam ulciscendam statuit, *Franciscum Nemethi*⁹ capitaneum generalem facit, ei copias bombardasque attribuit. Mandat *Stephano Bathori*, qui tum *Varadiensem praefecturam* agebat, ut cum copiis, quas secum habebat, in subsidium veniat; occurrebat arx *Hadad Jakchiorum*, quorum matre *Georgius Suliok* in matrimonium ducta, ipsis minorennibus, arcique praeerat, iis cum magna cum *Balassa*¹⁰ familiaritatem habuisset, partes eius secutus erat. Hanc igitur arcem, quae prima, *Transsilvaniaeque* vicina erat, *Nemethi* aggrediendam putavit, quam et tertio obsidionis die deditione coepit, ipso *Swliok*, aliisque libere abire permissis.¹¹ Interea *Franciscus Zay*,¹² gene-

¹ Ez 1552 július 25-én jutott török kézre. Sietségből írva így: *Themasvarum*.

² *Szolnok* meg 1552 szeptember 4-én.

³ *Eger vára* alól a török 1552 október 18-án volt kénytelen elvonulni.

⁴ Helyesen: *Teufel*.

⁵ E szóban az *us* végzést régiesen egy 9 számmal írta.

⁶ Mai neve: *Rakamaz*, *Szabolcs megyében*.

⁷ Sietve nagy D betűvel írva.

⁸ *János Zsigmond erdélyi fejedelem 1559 ősztől közjogilag helyes címe szerint II. János király, miként sokan nevezték is.*

⁹ Írva így: *Némethij*.

¹⁰ Sietségből k's b betűvel írva.

¹¹ Ez 1562 január elején történt.

¹² Itt nevét csupán i-vel, később y-nal írja.

ralis capitaneus Caesaris Ferdinandi, collectis undique copiis, iunctisque cum Balassa viribus, magnis itineribus contendet, arcique suppetias ferre satagit, et iam ad unum miliare aberat, cum deditiois factae nuncius ad eum perferitur; quo audito anxius et dubius, quid deinceps faceret, castra castris opposuit. Nemethi¹³ consilium convocat et de summa rei sententias exquirat. Deliberatum fuit, ut castris se continerent, nec dubiam aliam fortunae subirent partim, quia arcem ab dextra, leva autem densas vepres pro munitentis, victualium autem omnium in castris magnam copiam haberent, et propediem Volfangus Bornemyza ad passam Budensem missus cum auxiliariis Turcarum copiis adesse credebatur.¹⁴

Ne tamen¹⁵ impune hostis pro castris insultaret, aut tumultuaretur adventu eorum in castris, datum est Stephano Bathori hoc munus, ut ipse cum delectis equitibus pro castris esset, atque e re nata levioribus proeliis hostem removeret. Discessum est hoc modo et consilio, et ut quisque locum suum vallo aut lignis interiectis muniret iniunctum. Inalbescente iam coelo Stephanus Bathori equum conscenderat, militesque descriptos educebat, cum Franciscus Nemethi, mutato priori consilio, eum retardat ac simul significat totis viribus obviam hosti eundem esse. Miratus hanc mutationem quaerit, quorum consilio? Respondet non esse spiritus addendos hosti alioqui superbo; addit eam esse castrorum¹⁶ opportunitatem, ut, si id necessitas requirat, tutissimus receptus in castro semper sit futurus. Non placuit hoc consilium Stephano Bathori,¹⁷ cum non saltem tutissimum receptum, sed prorsus inhonestum, funestum et ob id impossibilem receptum futurum, imminentibus iam hostibus; morem tamen, ut par erat, capitaneo generali, aetate et experientia, ut credebatur, probato gerit. At ubi exercitum eduxit, in colle supra castra in longum deduxit et expandet, dextrumque latus sibi curandum sumpsit, ad bombardas in levo Stephanum Bathori esse iussit. Antesignanans copiis Paulum Chiaki praefecit. Inconditam autem turbam perditum, quam ex Saxonibus collectam habuit, medio quodam loco constituit. Zay suas copias ita distribuit, ut antesignanans Balassam praeficeret, in subsidio Simonem Forgach¹⁸ collocaret, ipse membrum universum regeret. Bajassa in antesignanans incurrit, qui neque tentato certamine fugam capessunt: instat a tergo Balassa, quem cum subsidiariis impigre subsequitur Forgach, nec spatium ullum se se recolligendi semel profligatis patiuntur, in dextrum cornu, ubi Nemethi curabat, palantes propellunt, unde mox initium fugae factum est, quod ex tironibus potius, quam militibus tota illa acies constaret. Mox Zay in perditum Saxonum vexilla aliquot dirigit, qui nullo negotio profligantur. Stephanus Bathori, dum in tanto periculo laborantes acies

¹³ Itt már csak i-vel írva.

¹⁴ Kihúzza: nuncia(tur) amint előbb írni akarta.

¹⁵ Ezt a fejezetet előbb így kezdé: At cum hoc modo.

¹⁶ Eleinte így akarta írni: locorum.

¹⁷ Sietségből írva: batori.

¹⁸ írva így: Forgaci, miként fentebb meg Jakci, Ciaki.

cernit, cum iis,¹⁹ quibus praeerat, [se] in adversos hostes dirigit, sperans occupatos iam hostes impellendo cornu dextro iam profligato, ceteros, qui relinquebantur, detergi, et si non pugnam restitui, saltem aequo Marte recedi posse. Advolavit Nemethius, et iam memor pristini consilii magna voce clamare atque hortari coepit, ut in castra se referent:²⁰ qua intemptiva sua vociferatione totum corruptit negotium, nam et qui cum Stephano Bathori erant, capitanei generalis praesentia et clamore, praesentique periculo facile permoti pedem retulerunt, praeter paucos, qui Stephano Bathori propinque stabant et vocem illius exaudire in tanto strepitu poterant. Qui, pauci licet numero, praesenti tamen animo, advenientes excoeperunt; victi tamen a multitudine, varias, qua quis poterat partes petebant.

Interea Stephanus Bathori circumventus et aliquot hastis petitus vulneribus in manu, et equo acceptus pene capiebatur, cum duo fratres patruelis: Silvester et Balthasar Zenas laborantem conspicati opportune adfuerunt, atque ita, rebus perditis, ferro viam aperuerunt.

Clade²¹ hac ad Ioannem relata, illius consiliarios, animumque iuvenilem vehementer percellunt, et iam suppellectili pretiosiore in currus posito, prope erat, ut fugam capesseret. Sed Stephanus Bathori ex fuga quamprimum licuit, litteras scripserat ad principem, quibus ostendebat non tam virtute hostium, quam casu aut potius ducis imperitia esse profligatos; non esse hostes numerosos, nec ausuros in Transsilvaniam ingredi, cum audiant Turchas iam non longe a dittonibus abesse; recolligeret modo palantes et fusas copias alacritate et liberalitate erigeret animos: nihil esse, quod magnopere²² ab hoc infelici successu exitum rerum suarum metiretur. Scripserat et ad fratres suos: Andream et Cristoferum, quorum unus Magister curiae, alter Cubiculi praefectus erat, principem confirmarent, animum eius erigerent, neque aliquid indignum se cogitarent.

Acceptis litteris princeps²³ in spem erectus est,²⁴ Stephanumque Bathori mox ad se venire iubet. Is, licet ex vulneribus aeger, nullam tamen moram passus, ad eum accurrit.

Interea bassa Budensis²⁵ accepta fama huius cladis maiori contentione nitebatur, praemissisque Zolnokum duobus millibus equitum, ipse maioribus copiis²⁶ brevi collectis, Danubioque et Tibisco transmissis, recta in hostes contendere coepit. Verebatur enim ne, si a Ioanne apud imperatorem Turcarum tarditatis accusaretur, indignationem gravem incurreret. Erant tunc

¹⁹ Így írva: hiis.

²⁰ Áthúzza; confer(rent.)

²¹ E mondatot megint *Interea* szóval kezdvén, áthúzta, amint a szóismétlést észrevette írásközben.

²² E szó helyett előbb ezt írta; gravius.

²³ Áthúzza; et senatores quodammodo.

²⁴ A fentebbi áthúzott szerkezetnek megfelelőleg, előbb így írta volt: sunt.

²⁵ Ibrahim basa, ki mellett még a temesvári Malkocs pasa is ott volt.

²⁶ Utána áthúzza; opera.

Ferdinandi copiae in oppido Daroch,²⁷ ibique spolia, quae bello superiori quaesiverant, pro corona vendebant. At ubi duces de adventu Thurcarum certiora cognoverunt, Zathmarium se protinus contulerunt, ibique vires turcicas sustinere proposuerunt. Erat passa insigni equitatu fortis, sed peditatu, bombardisque maioribus carebat; neque enim in tanta festinatione, distantiaque locorum adduxerat: obsidet tamen Zathmarium, et vado per fluvium Zamos reperto utraque ex parte grassabatur. Sed et castellum nobilium Kun, Rosali dictum, duobus ultra fluvium, Zathmariumque miliaribus distans, subita oppugnatione tentarunt. Sed virtute militum Agriensium, qui fortuito illuc venerant, repulsi sunt. Interea Zathmarii incendio exorto non solum praedam omnem, sed et victualia, domosque consumpsit; quo tempore, si Turcae solide rem gessissent, prope erat, ut civitate potirentur.

Dum haec in istis partibus geruntur, Ferdinandus ad creberrimas sollicitationes manum militum Germanorum equitum, peditum circiter sex millium cogit, iubet Georgio Bebek,²⁸ Ladislaoque Kerecieni, qui tum Giwlae praerat,²⁹ ut se se illis adiungant, Zathmariumque opem ferant; qui cum ad arcem Echied pervenissent, quinque a Zathmar miliaribus distantem, non ultra progrediendum rati, castra ad arcem ponunt et muniunt. Zay eorum adventu recreatus Melchiorem Balassa per navem piscatoriam emittit, et ad eos venire ac cum autoritate praeesse iubet. Quod cum Turca comperisset, ne utrinque hostem sustineret, proposuit celeritate praevenire venientes, motis igitur castris ad eos contendit, sed cum eos elicere ad pugnam non posset et castra munita sine peditatu sub ipsa arce capere desperaret, pedem retulit et ad sua rediit.³⁰

Sub idem tempus Balassa in castellum Stephani Banfi³¹ non satis bene custoditum irreps[erat,] quam vallo, folla, sepimentisque muniverat et praesidium equitum, peditumque ibi posuerat; quod castellum inter paterna bona Stephani Bathori positum, adeoque miliari uno ab Somlio³² distans, miserorum rusticorum exitium erat; redintegratis igitur viribus eo contendit et obsidet, admotisque cuniculis, strueque lignorum ad incendium comparata, deditioe capit et diruit.³³

Erant quidam Transilvani, qui Balassae favebant, tum quia ex perpetua inter Ferdinandum et Ioannem contentione periculum aliquando regno imminere praevidebant, magis autem, quod a Ioanne nihil se obtinere³⁴

²⁷ Olvasandó: Darócz.

²⁸ Áthúzva, utána: vir.

²⁹ Kerecsenyi László gyulai várkapitány, István király nővérének, Báthori Erzsébetnek ura.

³⁰ Ez új adalék, amelyről eddig nem tudtunk.

³¹ Utána kihúzva; minus.

³² Szilágysomlyó, a Báthoriak ősi fészke.

³³ Ismeretlen érdekes adalék.

³⁴ Hibásan írva; optinere, amit itt hallgatólal javítunk, miként az egyéb feltűnő helyesíráshibákat is, melyeknek szolgál módon való reprodukálása nem jogosult és nem is tanulságos, mert ezidőben majdnem általános, úgy könyv-, mint levélíróknál.

posse desperaverant, novisque rebus meliorem conditionem suam futuram existimabant. Isti igitur secreto Balassam de omnibus rebus consulebant, proditionemque moliebantur; eo potissimum tempore, quo, cum Ioannes letaliter aegrotaret, non difficile quidvis eo e vivis sublato, victoris exercitus adiuti opera, se effecturos crederent. Igitur hominem fidelem deligunt, nomine Georgium Baxa; per hunc crebras litteras ad Balassam mittunt, in quo statu res sint, edocent, atque rem factu non difficilem, si veniant, ostendunt. Sed Ferdinandus expertus, quanti momenti foret Transilvaniam contra vires turcicas retinere, eos ab eo proposito retardat,³⁵ et bassa Budensi Zathmarium obsidente, Ioanneque ab ea infirmitate restituto,³⁶ consilium malorum elanguerat et mox secuta pacificatione inter Ferdinandum et Ioannem,³⁷ conscientia stimulando sollicitos³⁸ reddiderat, ne nefarie eorum consilium in apertum proferretur. Placuit illis, ut tabellarium, cuius suspectam fidem habere coeperant, in perpetuum carcerem redigerent. Haec enim unica via erat ad tegendum latrocinium. At ille, dum nullum miseriarum suarum finem videt, carceris repagula tentare coepit, seque in libertatem asserit; persequuntur fugientem, et in quodam pago nequicquam evadere valentem consequuntur, retrahereque volunt, sed villae eius administrator utrosque comprehendit et ad Stephanum Bathori retraxit; qui, ubi primum certior factus est, ad se pertinere putavit tantum facinus principi significare. Erant autem Stephanus Seredi, Nicolaus Valkai et Nicolaus Forro huius nefarii consilii auctores. Venit ad eum Nicolaus Valkai, orat, obsecratque, ne rem³⁹ ad principem deferat. Sed cum non obtineret, admonitus a Bathori, si rem totam nude et simpliciter detegeret, nec in iudicium descenderet, melius rebus suis consulturam esse fassus est, et ad⁴⁰ misericordiam confugiens rogat, ut apud principem se se interponat. Seredi ad partes Ferdinandi una cum castello suo se contulit, Nicolaus Forro pertinacius in sui defensione perstitit; igitur die a principe dicta Forro vincitur, et ad locum supplicii ducitur. Princeps⁴¹ precibus flectitur, gratiamque facit capitatis et bonorum.⁴² Valkaium ad intercessionem Stephani B[athori] privatim in camera auditum et increpatim dimisit.

Svendius⁴² Zathmarum occupat,⁴³ Erdeodum obsidet,⁴⁴ deditioe capit, Stephanus Bathori pro paciscendis induciis ad Svendium mittitur, induciae

³⁵ Itt a szerző *Interim* szóval új mondatba fogott, de aztán áthúzta és mondatát folytatta.

³⁶ Utána: *omnis* kitörülve.

³⁷ Áthúzva utána: *pena peccati*. ³⁸ Híbásan írva: *solicitos*.

³⁹ Ezt előbb így fogalmazta: *Vocat igitur ad se Nicolaum Valkai, remt otam*.

⁴⁰ Utána kihúzva: *familiae et*.

⁴¹ Összeesküvésükről és csodás megmenekedésükről bőven írt Zay Ferenc Nagyszöllősen, 1564 július 1-én kelt levelében, *Erdélyi országgyűlési emlékek* 2. k. 235. l.

⁴² Az elzászi származású Schwendi Lázár osztrák jeles hadvezér, írva következeten így: *Suendus*.

⁴³ Ez 1564 február havában történt, miután a várát Báthori István az elmúlt ősszel, október havában Balassa Menyhárttól megvevén, most kénytelen volt belőle kivonulni. ⁴⁴ Ugyanekkor; Báthori Györgyé volt.

fiunt. Bathori⁴⁵ ad confirmandas condiciones aut amplificandas ad Caesarem⁴⁶ venit. Bekesius,⁴⁷ legatus in Porta, principem Transsilvaniae summa spe replet; terret vero, si cum Germanis pacem faciat, Georgium Bebek per Solimanum traditum, defensionem amplissimam oblatam, mandata severa ad bassas Budenses et Themensienses⁴⁸ data, ut ad arbitrium principis Transsilvaniae facerent obtenta. Sed et in persona sua futuro anno Solimanum advenire et causam Joannis ulcisci sancte promississe.⁴⁹ His rebus senatores⁵⁰ principis animum⁵¹ natura sua varium immutatum, exercitum conscriptum atque Turcarum viribus auctum, Zathmarium duxisse, atque tentato assaltu monticuli, qui proxime ad portam civitatis erat, a Svendio reiectus, desperata oppugnatione Zathmarii, Erdewdum revertitur et obsidet. Svendus elabendi tempus nactus, relictis praesidiariis, se versus Tibiscum proripuit. Quod si Ioannes perstitisset in oppugnatione Zathmarii, prae inopia annonae cogebatur Svendus extrema tentare, et aut turpem fugam, aut imparem et exitiosam aleam belli subire; tanto igitur discrimine liberatus ad Tibiscum castra posuit et munivit. Ioannes sequitur totis copiis, levia certamina intercesserunt, sed postea bassa Budensis, sive corruptus pecunia, sive ab imperatore Turcarum de pace composita praemonitus, discessit.

Ioannes per se impar persequendo Svendio, Erdewdum revertitur, deditione capit,⁵² sed Turcha omnes occidit aut rapit. Ioannes domum⁵³ revertitur. Ac non multo post⁵⁴ iterum recollectis viribus Kewwarum⁵⁵ arcem, unam ex illis, quas Georgius Bathori dederat, obsidet et vi capit. Mox Rivulum Dominarum,⁵⁶ ubi Svendus arcem cum valido praesidio firmaverat, obsidet, vi capit et ad unum miles furens trucidat.⁵⁷ Aegrotat Ioannes in castris graviter, redit in Transilvaniam, tanta autem celeritate rem perfecerat, ut Svendus subsidium ferre nequiverit. Imminente bruma utrinque arma quievire.

Ineunte autem vere adventantis Solimani fama percrebuit. Ioannes arma capit, Varadinum venit; inde castellum vicinum Saaka, per⁵⁸ Nobi-

⁴⁵ Sietségből írva így: Bathor.

⁴⁶ Miksa magyar király, 1564 július 25-ikétől.

⁴⁷ Kornjáti Bekes Gáspár.

⁴⁸ Temesvárienses helyett, a magyar temesi basának megfelelőleg ragozva.

⁴⁹ Irva így: promississe.

⁵⁰ Előbb így írta volt: senatorum, a mondat utolsó szavát (esse) pedig áthúzta.

⁵¹ E szó után *per* szócska áthúzva.

⁵² Ezt eddigelé nem tudtuk.

⁵³ Ezt a szót már feljebb az *impar* szó után beírta, de kitörülte, mikor az utána következő mondatot beszúrta.

⁵⁴ Ez bizony majdnem három évre reá, 1567 telén, történt.

⁵⁵ Olvasandó: Kővár.

⁵⁶ Magyarul: Nagybánya.

⁵⁷ E két vár ostroma és szerencsés elfoglalása 1567 február havában ment végbe.

⁵⁸ Utána áthúzva: deditionem cuiusdam.

lem Sakai in potestatem Germanorum traditam, obsidet.⁵⁰ Erat⁶⁰ in praesidio Ungarus praefectus Andreas Bay,⁶¹ cuius cum fides probata esset, Svendius peditum Germanorum cohortem imperatori subiecerat. Territi Germani eum de deditione facienda admonent; quod nisi statim facerent, extrema illi minantur, sed ille, memor fidei suae, eos increpat, quosdam castigat, relicit; at illi globo facto invadunt, vulneribus prostratum ligant, et ligno oblongo suspensum supra moenia ponunt, deditionem clamant, temeritatis causam in eum retorquent: turpissimeque dederunt. Ioannes rex nullum humanitatis officium in illo curando praetermisit, sed frustra, mortuus enim est ex vulneribus.⁶²

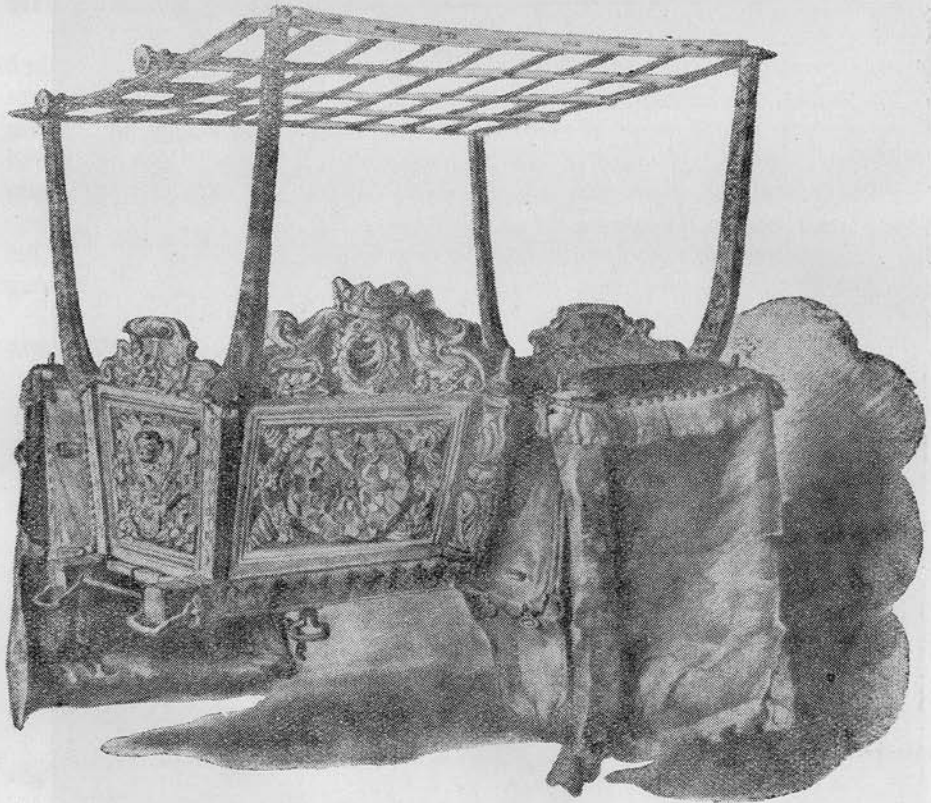
(R. Archivio di Stato. Firenze. Filza 4293 fol. 587—592.)

⁵⁰ Zsáka ostromáról eddig nem volt tudomásunk, sem a kastély birtokosát nem ismertük.

⁶⁰ Eleinte többesszámban írta így: Erant, de aztán áthúzta a mondatnak megfelelően.

⁶¹ E helyen előbb N betű állott s a várnagy nevét akkor írta a sor szélére, amikor az, úgy látszik, utólag, írásközben észé e jutott.

⁶² Az utolsó három szó a lap baloldalára írva, mivel másként nem fért ki.



Lectica regis Stephani Báthori.